Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 91 (15065) ◆ 1993 чылдың май 19, среда ◆ Солунга ат салган шагы 20.00. Садар өртээ 4 рубль.

КУНГУРТУГДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей болгаш Кызыл районда Шынаа соңгулда округундан улус депутады, «Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба баштаан бөлүк Кунгуртуг суурда чеде берген.

Олар дүүн суурнуң социал-экономиктиг байдалы-биле танышкып, ырак тайгаларда чурттап турар малчыннарга болгаш ивижилерге чораш, ында чоннуң ажыл, амыдырал байдалдарын сонуургап, ужуражылгаларны эрттирген.

Амгы үеде Кунгуртуг суурнуң бир чугула айтырыы — электри чырыын аңаа чоокку чылдарда кандыг-бир арга-биле тургузары, чоннуң аъш-чем болгаш хереглел барааннары-биле хандырары, кыштаглаашкынны эки доозары, Кызыл биле Кунгуртуг аразында орук-чирикти кылыры база экология болгаш бойдус курлавырларының чамдык айтырыгларын шиитпирлээриниң аргаларын көөрү.

Бөлүктүң составында Кызыл район чагыргазының чамдык төлээлери база бар.

(Бистиң корр.).

ЧҮГЕ КАТТЫЖАРЫН КҮЗЕЙ БЕРГЕНИЛ?

1983 чылда Сүт-Хөл районну катап тургустунуп турар үеде Иймениң, Баян-Таланың девискээрлерин, ажыл-агыйларын аңаа каттыштырган турган.

Оон бээр 10 чыл болган. Бо үениң иштинде Ийме, Баян-Тала суурлар каракка көзүлдүр-ле өзүп сайзырап, хөгжүп келген. Манаа Ийме суур районң төвүнден озалааш, хем кежир ырак боорга, онза кичээнгейни угландырып келген. Тодаргай фактылар кылдыр каш чижектерден чугаалап көрейн. Район тургустунары билек, Сүт-Хөл — Ийме аразының аргыжылга оруун кылдырып, автобустардан бээр берген, Ийме—Сүт-Хөл аразының телефон, радио шугумунуң чамдыызын чаартып, септеп эде кылган. Иймеге 50 номерлиг АТС-ти тургускан. Өске ажыл-агыйларга бодаарга, Иймениң малчыннары, хуу чурттап орар араттары электри чырыының ажык-дузазын бирле дугаарында көрүп эгелээннер.

Көк-Терек тарылга шөлүнде чаа инженерлиг системаны кылганы, ажыл-агыйның кол адыры мал ажылын хөгжүдеринге улуг идигни берген. 80 чылдар эгезинде чыгы малы 321 баш турган болза, ам 700 четкен. Ажыл-агыйның хүнээректиг, кадыр-берт эки одарларлыг Теректиг, Ал-Шум, Шом-Шум девискээринде сарлык малдың бажы 600 четкен. Чүгле сөөлгү каш чылдарда чоннуң хуузунда малы өзүп, ылаңгыя өшкү бажы 2-3 катап көвүдээн. Амгы үеде эң хөй саар инектиг черге Кызыл-Чыраа болуп турар.

Ажыл-агый көргүзүглеринбиле чергелештир суур сөөлгү 10 чылда каракка көзүлдүр-ле сайзыраан. Колхоз үезинде пекарняны катап ажыглалга кииргеи. Участок эмнелгезин, аъш-чемниң болгаш идик-хептиң магазиннерин, столоваяны, чуңар-бажыңны, школага немелде тудугну, септелге мастерскаязын, сүт-бараан фермазында чаа инек кажаазын база чуртталга бажыңнарын болгаш өске-даа тудугларны сөөлгү чылдарда туткан. Чоннуң социал амыдыралын экижидеринге эвээш-бичедаа бол, таарымчалыг байдалды тургускан деп үнелээр мен.

Ындыг болза-даа, ажылагыйны эде организастаар дугайында айтырыгны бүгү чоннуң хуралынга чугаалажып тургаш, иймежилер Чөөн-Хемчик районга катап каттыжар дугайында айтырыгны ында удуртур даргаларының деткимчези-биле көдүргеннер. Оон кол-ла чылдагааны район төвү-биле аргыжылганың баксыраары, билет өртээниң улгадыры, радио-телефон харылзаазының орта ажылдавазы. Суг-Аксынга эмчи шилчилгезин эртип алырының, аарыг кижини чедирериниң берге, хонар чериниң чогу, телевидениениң бирги, ийиги программазының орта көргүспестээни, почта чедирилгезиниң бергедээни дээш, өске-даа хүннүң чугула айтырыглары болган.

Үстүнде хүннүң чугула социал айтырыгларының шиитпирлеттинмейн бергедеп турары Сүт-Хөл районнуң удуртулгазының деткимче, дуза бербээнинден болган. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районга каттыжар дугайында саналды көдээ Совет даргазы Р. Б. Ондар чоннуң өмүнээзинден көдүрерге, хуралга ону дыңнап орган кижиниң сеткилинге дыка-ла хомуданчыг-дыр. Чүге дээрге чоннуң көдүрген айтырыы шын. Ынчалза-даа тус чериниң чагыргазы, көдээ Совет, совхоз дирекциязы демниг хөделген болза, бо айтырыгларны шуптузун чогумчалыг шиитпирлеп болур турган ийик. Чурттакчы чон айтырыгны көдүрген-дир, ону шиитпирлээриниң бүгү аргаларын иштинге каш катап көөр турган.

Амгы үеде кандыг-даа ажылга чылдагаан дилээр чүве болза, чүнү бүдүрүп алыр бис, бодуң шоруң, чонуң түрээр. Ынчангаш рыноктуң кол негелдези бот-башкартынып, канчаар тывынгыр-сагынгыр, мерген угаанныг ажылдаар болдур сен, тодуг-догаа чурттап, чонуң-даа азырап, хандырып болур сен. Айтырыг көдүрүлгенден бээр 4-5 ай эртип турар, амдыгаа чедир кандыгдаа түңнел чок, чоннуң амыдыралында экижээн чүве-даа көзүлбес. Тус чериниң удуртулгазы улуг идегел-биле Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның удуртур органнарынче көргеш, олурупкан.

Мен бодаарымга, Чөөн-Хемчикке катап каттыжар деп турарының кол чылдагааны үстүнде чугаалааным айтырыглар база-ла чугула эвес болуп турар. Иймениң чону шагдан бээр Чадаана, Баян-Тала, Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Шанчы сумулары-биле кожа-хелбээ чурттап, төрел-дөргүл харылзаа тудуп, өөрени бергенинден база Чадаана хоорай республикада кол төп беддир чер болуп, ында эмчи хандырылгазы, ачы-дуза чедирилгези Сүт-Хөл райондан эки тургустунган болганындан оларның көдүрген айтырыының онзаланып, ылгалып турар чылдагааны мында база бар. Бо айтырыгның кол-ла өөскүдүкчүлери бүгү чон дээрзинге бүзүревес мен. Оларның дөргүл-төрелиниң чурттап чораан черлери Хемчиктиң ол чарыы Теректиг, Шом-Шум, Ал-Шум, Шеле бо хүннерге чедир «Кызыл-Чыраа» совхозтуң мал-маганы, малчыннары хүнээректиг мээстерде кыштап, сериин оъттуг тайгаларга одарладып, семиртип ап, чурттап, ажылдап турарлар.

Амыдырал-чуртталганың кол-ла экономиктиг өзээ оон материалдыг баазазы, девискээриниң курлавыр күжүнүң байлаа болгай. Ажыл-агыйның кыдыг-кызыгаарының кызыызын барымдаалап, ооң экономиказының кол үндезини — мал ажылын хөгжүдеринге улуг идигни бербейн турарын хайы өөренип көргеш, база чаа тургустунган районга каттышкан боорта, чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидеринге Чазак чери улуг деткимчени көргүзүп, бо хүннерге чедир дузаны көргүзүп келген. Маңаа чаңгыс-ла чижек кылдыр Ишкин дужунда Хемчик кежир улуг көвүрүгнү кылыптар болза, чоннуң амыдыралы, оларның район төвү-биле аргыжылгазы улам экижир болгаш мал-маганны сериин оъттуг тайгаларже одарладып, дагдынган девискээрлерни чогумчалыг, шын ажыглаарынга орукту ажыдар дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш дөргүл-төрел харылзаа улам калбарып, оон-даа быжыгар, дазыл-дамыры тарап, көвүдээр. Бойдустуң диалектиказы ындыг болур ужурлуг-даа деп бодаар-дыр мен.

Бир райондан үнгеш, өске районга катчып алырга, бо рыноктуң нарын, берге үезинде амыдырал улам дорайтап, баксыраар боордан башка, оон эки түңнел чедип алырын чоокку үеде билбес-тир мен. Чүгле бодуңну бодуң хандыртынып чурттаар, ажылдарын рыноктуң иштики механизмнери экономиктиг харылзааларны ынчаар тургузуп каап чүве болганда, өскээртен кежик четтирери моон соңгаар болдунмас деп чүвени иймежилер билир болза эки.

Сүт-Хөл районнуң материалдыг баазазын быжыглаарынга Тыва Республиканың Чазаандан, Дээди Советтен деткимче, дуза херек болуп турар. Ылаңгыя район эмнелгезиниң бажыңнарының колдуу 1961 чылга чедир туттунган. Чуртталга бажыңнарының чедишпезинден, материалдыг баазаның кошкаандан, эмнелге корпустарының кышкы үеде соок болуп турарындан, эмчи кадрларның бо районче барбайн турар бир чылдагааны мында. Район катап тургустунган-даа болза, чамдык айтырыглар-биле Чөөн-Хемчиктен хамаарылгавыс хевээр арткан. Ылаңгыя чоннуң автобус-биле хандырарын ол район харыылаар. Мону чогумчалыг шиитпирлеп алырынга районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлге черинге 3-4 автобустан садып алгаш, аргыштырылга кылыр болзала бир кол айтырыг шиитпирлеттингени ол. Телевидениениң бирги, ийиги программазын доктаамал көөр деп бодаар болза, Ийме суурда салып каан «Москва» дээр станцияны септеткеш, камгалап кадагалаарын экижидер болза, чон кайы-даа программаны көрүп турар апаар. Почта, радио, телефон харылзаазы ында почта салбырының ажылындан дорт хамааржыр болганда, ону удуртуп, башкарыптар шырак специалистен салып алыр болза, иймежилер ынчаар түревес ийин.

Бо рыноктуң нарын, берге үезинде чаа ажыл-агыйны катап тургузары азы чарары, каттыштырары база-ла хөй акша-төгерик негеттинери билдингир болгай. Ынчангаш Иймениң чону силерниң аранарга ажылдап чораан болгаш көдүрген айтырыгларыңарны канчаар, кандыг арга-биле дүрген шиитпирлеп ап болуруң, ол чериң байдалын билир болгаш, силерге сүмем кадып, сеткил-сагыжыңарны үлежип олур мен. Кызыл-Чырааның чону хая көрнүп, эрткен оруун сактып, боттарын шугдунуп, шын, чогуур түңнелди үндүрер ирги бе деп бодал-биле бо материалды солунга бижидим.

Иван МОНГУШ.
Карл Маркс аттыг совхозтуң директору турган, ам Сүт-Хөл» совхозтуң директору.

АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАП ТУРАР

Шеригден чаа халажып келген аныяк оол бо коллективке чолаачылай берген. Ол сес чыл ажылдаан соонда улуг механик апарган. А оон соонда гараж эргелекчилеп ажылдаан. Дараазында чылдарда улуг инженер болуп үш чыл ажылдаан. Алды чыл бурунгаар ол Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң механика салбырын доозуп алган. Мырыңай чоокта чаа «Чадаана агроүлетпүртранс» бүдүрүлгезиниң директору апарган. Алыс чурту — Бажын-Алаак. Аңаа төрүттүнген, аңаа өскен. Оортан амыдыралдың делгем оруунче кирген. Аныяк удуртукчу-биле бистиң корреспондентивис чоокта чаа ужурашкан. Д. М. Кара-Салбиле мындыг чугаа болган.

— Данзычы Момуй-оолович, арга-хорталыг ажылдаваас болза, үе берге болгай. Ылаңгыя силер техника аймаа-биле холбашкан бүдүрүлгени чаа удуртуп эгелээн-дир силер. Сөөлгү үеде машина-техниканың, кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң өртектери талыя берген болгай. Амгы ажыл-херээнер-биле танышпырып көрүнерем?

— Ийет, ындыг. Үе берге деп чүвени билип турар бис. Ынчангаш моон соңгаар канчаар ажылдап, чурттаарывысты коллективтиң хуралынга чугаалажып, сүмелештивис. Бистиң кол-ла сорулгавыс — машина-техниканың доктаамал ажылдаар чоруун чедип алыры. Бо талазы-биле чамдык боттуг хемчеглерни ап турзувусса-даа, артык кезектерниң өртектери улгатканы-биле, акша-төгерик тыптынып алыры бергедээни-биле күзенчиг эвес таварылгалар бо-ла туруп келир-дир. Оон ынай бензин, солярка айтырыы база-ла үргүлчү-ле шиитпирлеттинмейн, баарыбиле бергелер ала-чайгаарла тургустунуп кээр-дир. Коллективке дуза кылдыр немей акша-төгерик тыптынып алырының аргазын бодааш, дузалал ажыл-агыйын тургускан бис. Колдуунда-ла 250 хире хой, өшкүлүг бис. Ол мал-маганывысты Хөндергейде Шыырап Монгуш дээр кырганның кыштаанда тудуп тур бис. Кадарчывыс база ол. Чоокта чаа өшкү дүгү садыпкаш, 80 муң рубль орулга киирип алдывыс.

— Амгы бо берге үеде кандыг-даа ажылдың үре-түңнелдиг болур чоруу акша-көпеектен кончуг хамааржыр апарган болгай. Ону өскээртен тыптынып алыр бодап турар силер бе?

— Бо талазы-биле айтырыгны база чугаалажып көрген бис. Чүл дээрге бистиң бүдүрүлгеде буфет бар чүве. Ону магазин кылдыр эде дерип алыр деп шиитпирледивис. Ынчангаш боттарывыстың холдарывыс-биле кылган барааннарывысты — тыва сүүгүнү, чанданнарны, чүнар-бажын суугузун — чазанырдаа, дарган-даа кижиниң кылган эт-херекселдерин орта садар бис. Аът херекселдери кылыр күзелдиг оолдар база бар. Амдыызында онудаа база өске-даа эт-херекселдер кылыр дээрге, материалдар тывылбайн турар.

— Машина-техника дээрге, билдингир болгай, «ижер-чиир чеми» — бензин, солярка болур аан. Бо талазы-биле байдалыңар, курлавырыңар кандыгыл, Данзычы Момуй-оолович?

— Өртектер чаңгыс аай деңнелге турар болза, кандыг-даа бүдүрүлге, кайы-даа организация, ажыл-агыйлар өөделеп чоруй баар деп бодаар мен. Бир-ийи ай хире болгаш-ла өртектерни өстүрүптерге, балдыры чаа дыңзып кел чыткан бүдүрүлге өөлени бээр чүве-дир. Бистиң автобүдүрүлгеге чүгле акша күжү-биле амыдыраар болганда, бистер акшалыг организациялар-биле керээ чарып ап тур бис. Ооң кадында бензин, соляркага өртектер улгады бээрге, бистиң авто ачы-дуза чедирилгевис өртек-үнези база өзе бээр. Бистер районнуң колхоз, совхозтарынга херек көдээ ажыл-агый чүъктерин, чижээ, үрезин, хөмүр-даш, бараан аймаан чедирип берип, а күзүн оларның тараазын ажаап турар бис. Ынчангаш авто ачы-дуза чедирилгезиниң өртек-үнези улгады бээрге, олар биске төлеп шыдавайн баргылаар-дыр. Ам безин ажыл-агыйлардан 8 миллион рубль алыр бис. Бистиң агар санывысче акша кирип турар болза, шалыңнывысты чогуур үезинде ап турар апаар бис. А кывар-чаар материалдар талазы-биле үзүктелиишкин болуп көөбээн. Кварталда 40-50 тонна бензинни, 500-800 килограмм дизмаслону ап турдувус. Соляркаңы бензинден хөйнү ап келдивис.

Боттандырып алза деп чоруур бир күзелим бар. Ол болза гараж айтырыы. Бистиң гараждарывысты алдан чылдар эгезинде туткан. Ам тар апарган, эргижиреп калган. Ону артында-ла «ГАЗ-51» деп маркалыг машиналарга таарыштыр кылган, ынчангаш амгы күчүлүг «КамАЗ»-тарны аңаа тургузары дыка эпчок. Район удуртукчулары транспорт ажылдакчыларынче, оларның ажылынче, амыдыралынче сагыш салбас боордур. Ам кээп улуг гараж тудуп алыр харык-шиңээвис-даа чок, акша бар болза, эде дерип, чаартып алырының аргазы кандыг чүве ийик. Акша чоктуң хайы-биле артык кезектер садып алыры болдунмас-тыр. Ынчангаш эрги, үрели калгылаан техника аймааның кезектерин ажыглап турар бис.

— Айтырыгларга харыылап бергениңер дээш четтирдивис, Данзычы Момуй-оолович.

Директор-биле Шангыр-оол ДОРЖУ чугаалашкан.

Тожу район чагыргазының удуртукчуларының кичээнгейинге

ЫРЖЫМ СУУР

Тожу районнуң Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының амыдырал хандырылгазында четпестерниң дугайында редакцияга чагаалар каш-даа келген. Оларның чамдыктарын солунга парлаан. Ындыг-даа болза ында айыткан четпестерни эдер талазы-биле район чагыргазының удуртукчулары хемчеглер албайн турар.

Чоокта чаа редакцияга бо суурнуң дугайында бир чагаа келген. Ону бистиң хоочун бижикчивис Дмитрий Аир-Санаа чоруткан. Ында айытканы болза:

Сыстыг-Хем — районнуң хоочун суурларының бирээзи. Ол сөөлгү үеде ыржым суур болу берди. Көдээ клуб, почта салбыры ажылдавастаан, оон уламындан кино, оюн-тоглаа, кежээлер болбастаан, радио чугаалавас, солуннарны, журналдарны ай-айы-биле чагыкчылар албайн турар. Оон ангыда, самолёт ушпастаан. Аъш-чем магазини орта ажылдавас, колдуунда хаалгыг турар.

Суурда чурттакчы чоннуң хүн бүрү амыдыралы, ажыл-ижи-биле сырый холбашкан, дораан эдер ужурлуг четпестерни эдериниң дээштиг хемчеглерин суур чагыргазының даргазы Иван Бьяков албайн турар.

Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестерни район чагыргазының удуртукчулары (даргазы М. К. Куулар) билир, ол хирезинде оларны эдер дээш ону харыылап турар даргалардан негелдени кошкак салып, ооң күүселдезин чедип алыр тодаргай ажылды чорутпайн турар. Сыстыг-Хем суурда четпестерни эдер, чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидер хемчеглерни алырын район чагыргазының удуртукчуларындан улуу-биле дилеп тур бис.

Дмитрий АИР-САНАА.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Тыва Республиканың улус депутады, Межегей ортумак школаның директору, Межегей суурда чурттап турар Каракыс Кожай-ооловна Монгушту Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бүрүткээн. Межегейниң соңгулда округундан ол соңгуттурган.

• • •

Кур-Чериниң № 80 соңгулда округундан Тыва Республиканың улус депутадынга соңгуттурган кылдыр К. Н. Кууларны бо чылдың апрель 28-те бүрүткээн дугайында бодунуң шиитпирин соңгулда бюллетеньнериниң өжегерээн өскээр кылган фактылар илерээни-биле холбаштыр Төп соңгулда комиссиязы күш чок болдурган. Соңгулда материалдарын өжегерээн өскээр кылганының дугайында материалдарны хынаары-биле база буруулуг кижилерни харыысалгага киирер кылдыр республика прокуратуразынче чоруткан.

Ол соңгулда округундан соңгулдаларны дагын чорударын чарлаваан.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ЭШТЕЖИЛГЕ НЕМЕШКЕН

Сүт-Хөл районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери бир чаа эштежилгени организастап тургускан. Ону «Шение» деп адаан. Моон мурнунда ажыглал чок ээн, үрелип-талалып, суурнуң сузун базып турган эрги столованы септеп-селип, чараштыр кылгаш, кондитер кылыгларын бүдүрер болгаш холушкак барааннар садар эштежилге чери кылдыр тургускан.

Владимир Доржу директорлаан 6 кижи составтыг бо эштежилге ажылының чаа эге базымнарынче кирген. Амдыызында янзы-бүрү аъш-чемнер аймаан садыглап эгелээн. Оон чоорту үлетпүр барааннарын садыглаар. Бо-ла эштежилгениң бир талазынга кондитер кылыгларын бүдүргеш, дораан чонга садар.

Кондитер кылыглары быжырар суугуларны белеткээн, орта ажылдаар 4 мастерни өөредип алган. Олар удавас боттарының мергежилиниң аайы-биле ажылдап кирерлер.

«Шение» деп эштежилге хереглекчилер ниитилелинден 2 миллион рубльди чээлиге алган. Ону кыска хуусаада дедир төлээш, ам-на боттускайлан херенгиленип, «балдыр дыңзыыр» дээш туржуп турарлар. Баштайгы удаада чаа чүък машиназын болгаш өске-даа дериг-херекселдерни садып алганнар.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Аксы суур.

СЕРГЕ КАДАРЧЫЗЫ

«Большевик» совхозтуң серге кадарчызы Николай Чүлдүмович Монгуштуң турум кыштаа — Үстүү-Хадында. Оон өдээнде бо хүнде 284 серге бар. Аныяк малчын эрткен чылын бир баштан 1 кг 200 грамм дүктү кыргып алган, ынчан Наадым бүдүүзүнде совхозундан сарлык шарызын шаңналга алган.

Эрткен чылын ол 20 тонна сигенни белеткеп, сергелерин эки семиртип алганындан, кышты хүр-менди ашкан. Бо чылың алган онаалдазын ол ажырып, түңнелдери база эки болган, ажылга тура-соруг чок болза, ажыл-ишке алдар-хүнду аңаа боду чедип келбес болгай.

Малчынның ам сорулгазы — сергелерин чугдургаш, сериин оъттуг Шеми бажынче чайлагладып үндүрери.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

ИЕ-ЧАШТАРНЫҢ КАМГАЛАЛЫ

Улуг-Хем районнуң чагыргазының хуралдаар залынга херээженнер болгаш ие-чаштарның камгалалының конференциязы болуп эрткен. Аңаа чер-черлерден 93 төлээлер олурушкан. Оларның аразындан Тыва Республиканың Президентизиниң ие-чаш болгаш өг-бүле талазы-биле чөвүлекчизи Л. С. Эрдынеева, Кызыл хоорай чагыргазының чанында социал-камгалал төвүнүң директору Е. Б. Бехтенова, республикада «Өг-бүле» ассоциацияның директору Н. О. Товуу база Улуг-Хем районнуң херээженнер шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчизи А. Ч. Уйнук чыылганнарга боттарының ажыктыг санал-оналын бергеннер.

Сөөлгү үеде херээженнер арагаже сундугар, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салбастаанындан назы четпестерниң аразында кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдээн. Ону районда улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Т. Б. Куулар бадыткап чугаалап, аңаа удур арга-сүмени, күштү кадарынче иелерни кыйгырган.

Конференцияның ажылы дооступ турда, дүшкен херээженнер чөвүлелин катап тургузарын чыылганнар бир үн-биле деткээн болгаш чаа устав төлевилелин хүлээп алган. Түңнелинде Улуг-Хем районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазынга К. Е. Төгүс-оол база 13 кижи составтыг чөвүлел бөлүк соңгуттурган.

Валентина АРТЫНА.
Улуг-Хем район.

БАШКЫЛАР ФЕСТИВАЛЫ

Таңды районнуң Межегей школазының баазазынга республиканың социал башкыларының фестивалы май 13-15-ке чедир болуп эрткен.

Бир дугаар эртип турар фестивальга Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Таңды, Кызыл районнардан 47 социал башкылар база 100 ажыт өөреникчилер киришкен. Ийи хондур үргүлчүлээн фестивальдан, социал башкылар, өске районнарда бо угланыышкынга ажылдап турар эш-өөрүнүң чыл дургузунда кылып чорутканы ажыл-ижибиле танышкан. Ол чыыштың тиилекчилериниң дугайын болгаш, оон канчаар эрткенин, кандыг түңнелдер үндүргенин дараазында үвер [illegible] номчуур силер.

Бистиң корр.

СЛЁТ ЭГЕЛЭЭН

Кызыл хоорайның үстүнде Каа-Хем паромунуң дужунда арыг иштинде элээди школачыларның Бүргүт дээр эзир куштуң ады-биле адаан республика слёду эгелээн. Эртенгиниң он шакта болган оон байырлыг ажыдыышкынынга 11 районнуң турисчи командалары чыскаалыпкан.

Ол чыышты Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызы, аныяк туристер станциязының ажылдакчылары демнежип организастаан. Аңаа чыскаалган командаларның капитаннары аныяк туристер клувунуң методизи Анатолий Шаалыга рапорттарны берген. Ол слёттуң оюннарының кол судьязы Эрес-оол Ондар, туристер төвүнүң директору Сергей Салчак мында келген бойдуска ынактарга байырны чедирип, канчаар ойнаарының чурумнарын таныштырган.

Төрээн чериниң бойдус байлаанга кижи бүрүзү хумагалыг болуп, ооң кайгамчык солун чажыттарын өөренип билип алырының чугулазын, суурларга экология талазыбиле кижизидилге ажылынче кичээнгейни углаар.

Окемчик ОНДАР.

КӨДЭЭЖЕ КӨЖҮКСЕЗИҢЕРЗЕ...

Күш-ажыл рыногу

Амгы рынок экономиказының ханылап турарының үезинде, чоннуң дүвүредип чоруур айтырыглар кайы хөй. Шынапла, рынокче шилчилге үезинде чаартылгалар, бергедээшкиннер эвээш эвес болур болгай: экономикага структурлуг өскерлиишкиннер, күш-шыдалы чок бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның хоозуралкыны дээш, оон-даа өске. Ол бүгүнүң түңнелинде ажылчын күш хөйү-биле хосталыры билдингир. Хосталган болгаш оон-даа өске чылдагааннар-биле ажыл чок арткан, ынчалза-даа ажылдаар күзелдиг хамаатыларның социал камгалалын күштелдирери-биле чоннуу ажыл-биле хандырар албанны тургускан.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чоннуу ажыл-биле хандырар яамызы тургустунганындан бээр бир чыл ашкан. Оон ажыл-чорудулгазының угланыышкыннары янзы-бүрү. Кол сорулгазы, хүн бүрүнүң кичээнгейинден дүжүрүп болбас айтырыы — янзы-бүрү чылдагааннар-биле ажыл чок арткан кижилерге ажыл тып, дузалаары болур.

Районнарда болгаш Кызыл хоорайда чоннуу ажыл-биле хандырар төптерге ажыл дилеп 1992 чылда болгаш 1993 чылдың майга чедир шупту 7050 хире кижи келген. Оларның 3259-у ажылга тургускан. 1993 чылдың апрельдиң төнчүзүнде «ажыл чок» (безработный) деп статустуг 459 кижи бар. Оларның 454-үнге дузаламчы акшаны төлеп берип турар. Назы-хары улгадып, пенсияже үнеринге чедир 1-2 чыл арткан чүс ажыг хамаатыны хуусаа бетинде пенсияже база үндүрген. Ол ышкаш болуунун мергежили-биле ажыл дилеп чадашкан кижилерни эде өөредип, азы аныяктарның мергежил чедип алырын организастап турар. Министерствонуң чамдык санчурагайы-биле допчу таныштырарга мындыг-дыр.

Ынчаарга ажылчын күштү эде хуваары, тодаргайлаарга, ажылчыннар чедишпес көдээ черлерже өг-бүлелерни көжүрери үк министерствонуң база бир шиитпирлээр айтырыы болур. Көжүрүүшкүнүң ажылчын күш чедишпес колхозтарны, совхозтарны, көдээде өске-даа албан черлерин кадрлар-биле четчелээр, суурларның амыдырал хандырылга социал-культура амыдыралын хөгжүдер сорулга-биле чорудуп турар.

Министерство эрткен чылын 50 өг-бүлени 24 ажыл-агыйже дүгүржүлгэ ёзугаар көжүрген. Аңаа Россия бюджединден ниитизи-биле 25 муң ажыг рубльди чарыгдаан. Ол өг-бүлелерниң бүгү кежигүннери шупту 225, а күш-ажыл кылып шыдаар назылыглары 111 кижи болган. Өг-бүлелер колдуунда Тываның төп черлери — Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Кызыл районнарже көжүп турар.

Көдээже эки турамы-биле көшкеннерниң аразында специалистер, малчыннар, башкылар, эмчилер, чолаачылардаа бар. Чижээ, Кызыл хоорайдан «Кызыл тараачын» совхозче А. Аракчаанын өг-бүлези саанчылаары-биле, Сарыг-Септен «Совет Тыва» совхозче Л. Монгуштуң өг-бүлези малчыннаары-биле көшкен. Ол өг-бүлелерге күрүнеден чаңгыс катап бээр дузаламчы акшаны, чурттап турган чериндер көшкен черинге чедир автобус билединиң өртээн, бажың-балгат иштин көжүрген машина хөлезиниң өртээн төлеп берген. Көжүп четкен ажыл-агыйлардан чылдагаан чок үнүп чорупкан өг-бүлелер бо үеге чедир чок.

1993 чылда министерство 50 өг-бүлени көжүрер. Бо хүннерде көжүрүүшкүн кандыг байдалдыг? Чугула чүүл — ажыл-агыйлардан ажылчын күш хереглелиниң дугайында чагыг (заявка) чыып алырынга бергедежип турар бис. Чер бүрүде чоруп турар штат кызырылдалары, бүдүрүлге черлериниң хоозурап дүжери, эде организастаашкыны, хөй ажылчын күш хосталыры бистиң республиканың ажыл-агыйларын оюп эртпээн. Кайы-даа совхозта, суурда ажыл чок арткан кижилер эвээш эвес. Кандыг-бир хос чер тыптып кээрге, боттарының ажыл чок арткан улузун тургузуп алырын кызылар. Ынчап кээрде, өскээртен келгеннерни ажылга хүлээп алыр күзел удуртукчуларда чок. Ынчангаш совхозтардан чагыглар келбейн турар.

Чамдык совхозтарга специалистер, ажылчыннар чидии-биле хереглеттинип турар. Ынчалза-даа ажыл-агыйга көжүп келгеннерни чуртталга шөлү-биле хандырар аргазы чок болганындан чагыг киирери болдунмайн келген. Чижээ, Бий-Хем районнуң «Хадын» совхозта Культура бажыңынга хөгжүм удуртукчузу, школага, уруглар садынга музыка башкызы херек-даа болза, көдээ чагырга чери бажың-биле хандырып шыдавас болган. Колдуунда бо чылдагаан-биле ажыл-агыйлардан чагыглар киирбейн келген. Чагыглар чыыр ажыл ам-даа уламчылап турар.

Бо хүнге чедир министерствога чүгле беш совхоздан ажылчыннар хереглелиниң дугайында чагыг кирген. Чагыг ёзугаар «Кызыл тараачын» совхозче фермага кадарчылаары, малчыннаары-биле ийи өг-бүлени чоруткан бис. «Кызыл тараачын» совхозтуң Шивилиг салбырынга ам-даа 7 хире кадарчы херек. Каа-Хем районнуң «Кызыл тук» совхозка механизаторлар, чолаачылар, саанчылар негеттинип турар. Бии-Хем районнуң «Бии-Хем» совхозунга бызаажакчылары, механизаторлар, дээди эртемниг экономист, прораб херек.

Көдээже көжүксээннер дузаламчы акшаның хемчээлин билип алыксаар боор. Оон түңү 1989 чылдан бээр өспейн келген: өг-бүлениң кол кежигүнүнге 75 рубль, өске арткан кежигүн бүрүзүнге 25-25 рубль. Бо чылын оон хемчээли, билдингир-ле, амгы амыдыралдың өртектеринге дүүштүр өзер. Машина хөлезиниң өртээн (2 тонна чедир) көшкен өг-бүлениң биске эккелген документизи (квитанция, счёт) ёзугаар төлээр бис.

Көдээ черлерже көжүп, аңаа ажылдаарын күзээннер мону билип алза чогуур:

1. Өг-бүле күш-ажыл кылып шыдаар назылыг (эр кижи 16-дан 55 хар, херээжен — 16-дан 50 хар чедир) ийиден эвээш эвес кежигүннүг болур.
2. Өг-бүлениң күш-ажыл кылып шыдаар назылыг кежигүннери эмчи комиссиязын эртер.
3. Көжүп келгени ажыл-агыйдан 5 чылдан эвээш үе эртпээнде чөптүг чылдагаан чок чоруй баар болза, күрүнениң үндүрген чарыгдалдарын өг-бүле эгидер апаар.
4. Көдээже көшкен өг-бүле чиңгелделерлиг болур: ийи чыл дургузунда одаар чүүлү, бажың, электри энергиязының өртээ халас.
5. Мурнунда чурттап турган квартиразын 2 чыл дургузунда бронь-биле быжыглап ап болур.
6. Өг-бүле ажыл-агый-биле керээни чарар. Керээде өг-бүлениң ажыл-агыйның бүгү-ле эргелерин болгаш хүлээлгелерин айыткан.

Көдээже көжүп, совхозтарга ажылдаксаан өг-бүлелер Чазак бажыңында № 103 дугаар кабинетке кээп, билдинмес айтырыгларга харыыны ап болур.

Светлана МОН.
Күш-ажыл болгаш чоннуу ажыл-биле хандырар яамының кол специализи.

1993 чылдың I кварталында Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң, бюджет күүселдезиниң түңнелдериниң болгаш экономиканы быжыктырып доктаадырының талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1993 чылдың I кварталында районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргалары, министерстволар, ведомстволар, бүдүрүлге черлери болгаш организациялар экономиктиг реформаны хаңыладырынче база республиканың экономиказын быжыктырып доктаадырынче угланган ажылдарны чорудуп турарын Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн. Хөй арга-хевирлерлиг экономиканы хевирлеп тургузарының чорудулгазы уламчылап турар. Январь-март айларда 17 бүдүрүлге хуужуттунган. Баштайгы чек аукционну эрткен, 598 чаа арат ажыл-агыйлар тургустунган. Чер ажыглалының чурумун таарыштырарының талазы-биле ажылдар уламчылап, чер үндүрүүнүң хемчээлин тодарадыры-биле чер ажыглакчыларының база чер ээлериниң шөлдериниң хемчээли тодараттынып турар. Көдээ ажыл-агый кооперативтерин болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузуп, оларны ассоциацияларга каттыштырарының аргаларын совхозтар ажылдап кылып турарлар.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери чүгээртеп бар чыдар. Бараан массазында үүрмектеп садар бараан саарылгазы 50 хуу көвүдээн, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгези деңнештирген өртектерге 67,5 хуу өскен. Чоннуң акша орулгалары 12,8 катап, чарыгдалдар — 10 катап, акша салыышкынныарында болгаш үнелиг саазыннарда шыгжаттынган акша 30 катап көвүдээн.

Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, даараныглга фабриказы, улусчу ажыл-агый тывыжының болгаш сүй белектер бүдүрүлгези, «Тыва тус чер үлетпүрү» каттыжыышкынының тускай бүдүрүлгези, Кызылдың эът комбинады, республика типографиязы, Тураның база Бай-Хаактың хлеб заводтары, Бүгү-российниң караа четпестер ниитилелиниң Тыва Республикада баштаар чериниң өөредилге-бүдүрүлге бүдүрүлгези үлетпүр барааннарының бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырган. Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле тускайлаттынган капитал салыышкыннар долузу-биле шиңгээттинген.

Чазактың хүлээп алган хемчеглери улус ажыл-агыйының кол адырларының үзүктел чок ажылын организастаар, кол барааннарга, ылаңгыя аъш-чемге, чурттакчы чоннуң өртээн төлеп шыдаар хереглелин хандырар аргазын берген. Чурттакчы чоннуң социал камгалалының, оон иштинде хлеб, пассажирлер аргыштырылгазының өртектерин таарыштырар, талазы-биле хемчеглер алдынып турган.

Ынчалза-даа республиканың экономиказын ниитизи-биле быжыктырып доктаадыры болдунмаан. 1992 чылдың I кварталы-биле деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити хемчээли 32 хуу кызырылган. Туүйбү, чыгдынар демир-бетон кылыглары, руда эвес материалдар, асбест, ыяш кылыглары бүдүрүлгези кызырылган. Эң улуг кудулаашкынны даараныглга-трикотаж фабриказы. Иштики херектер министерствозунуң бүдүрүлгелери, бажың-тудуг комбинады, Кызылдың пиво заводу, «Тыва даг-дүгү» комбинат. Кызыл-Мажалыктың сүт заводу болгаш эът комбинады, Кызылдың сүт заводу болдурганнар. Автомообиль транспортунуң бүдүрүлгелериниң аайы-биле чүък болгаш пассажирлер сөөртүлгези ийиден хөй катап кызырылган. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылында, ылангыя көдээ черлерде, четпес чүүлдер хөй.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези кудулавышаан. Мыйыстыг бода малдың, хаваннарның, өшкү болгаш хойларның баш саны 9 хуу ажыг кызырылган, эът, сүт, дагаа чуурганың бүдүрүлгези кудулаан. Тожу, Эрзин, Таңды, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарның ажыл-агыйларында сүт бүдүрүлгези эрткен чылдың бо үезиниң деңнелинден ора-чок кудулаан.

Часкы хову ажылдарынга белеткелдер оожум темп-биле чорууп турар. Үрезиниге херегледиң чүгле 61 хуузу белеткеттинген. Үрезиннерниң ниити хемчээлиниң чүгле 58 хуузу тарып олуртурунуң негелделери-биле дүгжүп турар. Часкы тарылгага техника септелгезинде шыгыы четпестер бар. Амгы үеде тракторларның болгаш трактор андазыннарының 30 хуузу, чаштырыкчыларның — 42, культиваторларның 35 хуузу ажыглаарга белен эвес. Хову ажылдарынга белен эвес техниканың хөй хуузу Каа-Хем, Тожу болгаш Чеди-Хөл районнарга онаажыр.

Капитал тудугда байдал чүгээртевейн турар. Эң чугула объектилерге тудуг организацияларының чепсек-херекселдерин болгаш күчүлерин мөөңнээри чедип алдынмаан. Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирери 65 хуу кызырылган, оон иштинде чурттаар оран-сава — 62,5 хуу Социал-культура адырларының чаңгыс-даа объектизи ажыглалга кирбээн. 56 тудуг организациязы тудуг темпилерин кудулаткан. Капитал салыышкыннарының ниити хемчээлинде боттуң хууда хөреңгилериниң үлүү кудулаан. Республикага аажок чугула Кызылдың ЭЧТ-иниң алгыдары болгаш Шагаан-Арыгның цемент заводун тудары дээн ышкаш объектилерниң акшаландырыышкыны ажыттынмаан.

1993 чылдың 1-ги кварталында республиканың улус ажыл-агыйының адырларының саң-хөө байдалы берге байдалга турган. Ийи ай дургузунда 131 бүдүрүлге 325,7 миллион рубль түңнүг чидириглерни болдурган. Өртектерниң доктаамал өзүп турары-биле акша саарылгазы көвүдээн, санажылга адырынга саң-хөө бергедээшкиннери уламчылавышаан. Чээлилиг салыышкыннар көвүдеп турза-даа, улус ажыл-агыйында өре төлеп шыдавайн баар чоруктар амдаа хөй боор артпышаан. 1993 чылдың апрель 1-ниң байдалын ёзугаар алырга, банкыларның чээлилериниң талазы-биле өре 9 млрд. рубль четкен, оон иштинде хуусаадан эрттир узатканы — 449,8 млн. рубль. Коммунал болгаш транспорт ачы-дуза чедирилгези дээш, банкыларның демдеглээни-биле үези эрткен өре 308,8 млн. рубль болган. Республиканың бүдүрүлгелериниң продукциязы болгаш ачы-дуза чедирилгези дээш өртектер өзүлдезиниң улганыышкыны хевээр артпышаан. Республиканың орулгазын валюта санаашкыннарының болгаш Россия Федерациязының Чазаа-биле дугуржулга ёзугаар республикада кастынып турар алдынның кезек хемчээлин ажыглаарының күсели-биле көвүдедириниң аргалары барык ажыглаттынмайн турар.

Экономикада таарымча чок чүүлдер, бүдүрүлгениң оон-даа ыңай кудулаашкыны, акша үнезиниң бадыышкыны 1993 чылдың I кварталында республиканың бюджедин хевирлеп тургузарынга болгаш күүседиринге багай салдарлыг болган. Россия Федерациязының республика бюджединден акша-хөреңгиниң өй-шаанда кирбейн турганындан тус чер бюджеттерин болгаш капитал салыышкыннарны акшаландырарынга саадаашкыннар болуп турган. Бюджет холдуунда-ла дотациялыг чүве болганда, орулгалыг чамдык үндезиннерниң талазы-биле бюджетче 62,3 млн. рубль чедир кирбээн, оон иштинде 57,5 млн. акциз чыылдалары, 2 млн. рубль арга-ыяш орулгазы болгаш 2,8 млн. рубль түңнүг өнчү-хөреңгиге үндүрүг. Чамдык бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның кошкак саң-хөө байдалы-биле холбашкан чөптүг чылдагааннар-биле чергелештир оларның талазындан бюджет-биле санажылгалар үезинде чурум үрээриниң фактылары база тургулаан. Социал камгалал талазы-биле хемчеглер алдынып турза-даа, чурттакчы чоннуң амыдырал байдалының деңнели кудулавышаан. Чурттакчы чоннуң 35 хире хуузу амыдырал-чурттаарынга чедер акша-хөреңгиниң кудуку хемчээлинден эвээш орулгалыг, а ооң хемчээли март айда 8,2 муң рубль болган.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдыры болза:

СОЦИАЛ ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

Экономиканы моон-даа соңгаар эде чаартырының талазы-биле боттандыртынып турар хемчеглерниң кол барымдаазы — республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазының деңнелин бедидип, быжыктырары деп доктаадыр.

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чурттакчы чонну ажылга таарыштыр тургузарының талазы-биле министерствозу, Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу, Тыва Республиканың Экономика министерствозу республиканың хамаатыларының материалдыг байдалын болгаш чуртталга байдалдарын быжыктырып доктаадырынче база экижидериниче, чурттакчы чоннуң социал талазы-биле эң камгалал чок кезектеринге болгаш бөлүктеринге адрестиг күрүне деткимчезинче онза кичээнгейни угландырар ужурлуг.

2. Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарарының талазы-биле күрүне комитеди республиканың чурттакчыларының 1993 чылдың май 4-ке чедир айтырып чедип келбээни хуужудулга чектерин социал камгалалдың «Чөөн чүк» инвестиция фондузунче шилчидер. Алдынган кончаа-орулганың күсели-биле чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни акшаландырар.

САҢ-ХӨӨ БОЛГАШ АКША-ЧЭЭЛИ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

3. Тыва Республиканың Саң-хөө министерствозу районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргалары-биле кады бир ай хуусаа дургузунда республика база районнар бюджеттериниң орулгалыг баазазын быжыглаарының, бирги чергениң эвес чарыгдалдарны болдунар-ла шаа-биле кызырарының, Тыва Республиканың республика бюджединиң Россия Федерациязының федералдыг бюджеди болгаш Тыва Республиканың районнар бюджеттери-биле харылзааларын сайзырангайжыдарының талазы-биле саналдарны киирер.

4. Тыва Республиканың Саң-хөө министерствозу, Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы үндүрүг системазының ажылының ажыктыг чоруун бедидериниң, үндүрүг чыылдазының чурумун болдунар-ла шаа-биле бөдүүнчүдериниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр, үндүрүг төлекчилериниң үндүрүг чурумун сагып турарынга шыңгыы контрольду хандырар.

5. Тыва Республиканың Саң-хөө министерствозу министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады районнар, Кызыл хоорай бюджеттериниң база Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарын индексастаарын шалыпкын чорудар. Россия Федерациязының Саң-хөө министерствозу-биле өртектерниң база тарифтерниң өзүп турары-биле холбаштыр федералдыг бюджеттен дузаламчыларны улгаттырарын чогуур үезинде дугуржур.

6. Республикаже бирги ээлчегде тарааны, далганны, макарон кылыгларын, крупаларны, саржагны, чигирни, кондитер кылыгларын, эм аймаан, кывар-чаар материалдарны сөөртүрүн хандырарынче, барааннарны чогуур үезинде сөөртүрүнче лимиттерни бээрин Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызынга сүмелээр. Чоннуң хереглел барааннарын хуусаа бетинде сөөртүрүнге чээли курлавырларны тускай сорулгалыг ажыглаарынга шыңгыы контрольду тургузар.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин болгаш чонга ачы-дуза чедирилгезин көргүзерин калбартыр талазы-биле биче база ортумак бизнеске, үлетпүр, тудуг болгаш транспорт бүдүрүлгелеринге чээли бээринге чээли курлавырларын тыварын коммерция банкыларынга дагзыр.

ЭКОНОМИКАНЫ БОЛГАШХУУЖУДУЛГАНЫ ЭРГЕЛЕП-БАШКАРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

7. Экономикага хамаарыштыр күрүнениң талазындан салдарны күштелдирери-биле Тыва Республиканың Экономика министерствозу, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, Тыва Республиканың Үлетпүр, транспорт, энергетика болгаш харылзаа министерствозу, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының министерствозу, Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди бот-боттарының аразында сырый харылзашкан хемчеглерниң комплекизин ажылдап кылгаш, ону ай хуусаа үениң иштинде Тыва Республиканың Чазаанга көөрү-биле киирер.

8. 1994 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планын баш удур көрүп турар үеде Тыва Республиканың Экономика министерствозунуң талазындан экономикага хамаарыштыр күрүнеден салдар чедирериниң, экономиктиг реформаларның байдалдарында улус ажыл-агыйын удуртуп башкарарын бедидериниң хемчеглерин өөренип көөр.

9. Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги эргелеп-башкарар комитеди Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге хамааржыр акциялар устав капиталында кирген акционерлиг ниитилелдерге Тыва Республиканың эрге-ажыын албан-дужаалдыг кижилерниң керээ ёзугаар төлээлээр чурумун бир ай хуусаада ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга бадылаары-биле киирер.

10. Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар комитеди, Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозу тудугда хуужудулга талазы-биле анализти он хонук хуусаада кылгаш, боттарының саналдарын Тыва Республиканың Чазаанга киирер.

КҮРҮНЕНИҢ ШИЛИЛГЕЛИГ СТРУКТУРА ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

11. Россияның Министрлер Чөвүлелиниң — Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың апрель 12-де үндүргени «1993 чылда күрүнениң шилилгелиг структура политиказының дугайында» 306 доктаалының негелделерин удуртулга болдуруп, республиканың министерстволары болгаш ведомстволары, районнар, Кызыл хоорай чагыргалары Тыва Республиканың экономиказының структурлуг эде тургузуушкунунуң программазын боттандырарынче кичээнгейни угландырар.

12. Курлавырларны чыып мөөңнээр болгаш оларны чөптүг ажыглаар сорулга-биле 1993 чылдың чугула тудугларының даңзызын оларның акшаландырыышкынның мурнай чорударын өөренип көрүп тургаш, ону бадыладыры-биле 1993 чылдың май 15-ке чедир чорударын база Чазакка бадыладып киирерин Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының министерствозунга дагзыр. Районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының база тудуг организацияларының удуртукчуларынга ажылчын кужу-биле хандыртынган объектилерниң даңзызын тургузар.

13. Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу бүдүрүлгени чаартырының, үлетпүрнүң болгаш транспорттуң карылгалыг бүдүрүлгелерин эде тургузарының база эң чугула хереглелдиң продукциязын, чоннуң хереглел барааннарын үндүрериниң, ачы-дуза чедирериниң талазы-биле саналдарын бир ай дургузунда белеткээш, Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирер.

ДАШТЫКЫ ЭКОНОМИКТИГ ПОЛИТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

14. Даштыкы экономиктиг болгаш өске чурттар аразының харылзааларының министерствозу, Тыва Республиканың Экономика министерствозу дараазында чүүлдерни хандырар:

— Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының талазы-биле хоойлужудулга болгаш нормативтиг актылар төлевилелдерин ажылдап кылыр:

— 1993 чылда даштыкы экономиктиг харылзаалар чорудары-биле Тыва Республикага аңгылап берген девискээрлерниң экспорт үлүүн ажыглап, ол талазы-биле санажылганың чөптүг чоруун хандырар.

15. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан 1992 чылдың дургузунда бүгү субъектилерден кирген орулганың санаашкынын Тыва Республиканың Валюта фондузунуң күүсекчи дирекциязы бир ай үениң дургузунда киирер.

АМГЫ СОРУЛГАЛАР

16. Саң-хөөнү чогумчудар, республиканың улус ажыл-агыйының адырларының бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының саң-хөө байдалдарын чогумчударынче угланган хемчеглерни боттандырары министерстволарның, ведомстволарның, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының бирги ээлчеглиг сорулгазы деп санаар. Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин, чүък сөөртүлгезин болгаш тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин кудулатпазы дээш, ажыл-агыйжы харылзааларны чогумчудуп тургаш, бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалдарын быжыктырары, күүсекчи корум-чурумну быжыглаары дээш күштүг мөөңнээр. Бүдүрүлгелерниң бот-боттарының аразында өре-ширени анализтевишаан, оларны кызырарының болгаш чок кылырының эң чугула хемчеглерин ажылдап кылыр.

17. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунда бар саң-хөө, материалдыг болгаш күш-ажылчы курлавырларны часкы хову ажылдарын өй-шаанда доозарынче, мал бажын камгалап алырынче, өнчүнүң бүгү хевирлерин сайзырадып база көдээге ажыл-агыйны калбартырынче бирги ээлчегде углаар, хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларынга хууда база дузалал ажыл-агыйынга, огород, дача ажылдарынга бүгү талалыг дузаны көргүзер.

18. Тыва Республиканың Чазааның чанында садыг болгаш чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазының талазы-биле комитеди, Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилели көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге ажыглаар картофельди садып алырының дугуржулгаларын 1993 чылдың май 20-ге чедир чарарын хандырар.

19. Бо чылдың бирги кварталында тудуг комплекизиниң ажыл-чорудулгазын четпес деп санаар. Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозунуң, тудуг организацияларының удуртукчулары бо талазы-биле сандаргай байдалды анализтээш, ону экижидер талазы-биле практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Тудугларны өй-шаанда акшаландырар талазы-биле хуула харыысалганы К. Д. Ондар, Ф. Ф. Бжитских болгаш Д. Д. Монгуш оларга хүлээдир.

20. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чурттакчы чонну күш-ажылга хаара тудар талазы-биле министерствозу, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозу республикадан дашкаар тудуг организацияларын хаара тударының аргаларын өөренип көөр.

21. «Тыва үнелиг металл» кол эргелел Тывадан казып ап турар алдынның 10 хуузун РФ-тиң Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-де Чарлыын ёзугаар Республиканың Чазааның эргезинге киирерин бир ай үениң дургузунда чедип алыр.

22. Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу «Тыва кобальт» комбинаттың ажылын чогумчударының дугайында саналдарын, аңаа продукция сайгарарының айтырыглары-биле кады киирер. Кызылдың электриглиг чылыдылга төвүн улгаттырарынга хамаарышкан акшаландырыышкынны май 20-ге чедир эгелээрин хандырар.

23. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, Тыва Республиканың Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының министерствозу, Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргалары ай санында болур ээлчеглиг коллегия хуралдарынга улус ажыл-агыйының адырларының ажылын түңнеп, бүдүрүлгелерге практиктиг дузаны чедирер.

Ш. ООРЖАК.

Социал камгалал

ХАЙЫРАКАННЫҢ ХАЙЫРАЛЫГ КЫСТАРЫ

Дириг чораан кижи чүнү көрбес дээрил, ылаңгыя кырый берген назынында өөрүп, муңгарап, мунчулуп, амгы берге рынок үезинде чаш ажы-төлүн сактып бодап, чазактың дээди эрге-чагырга тутканнары чүнү кылып, чүнү бодап, бо кончуг бергедээшкиннерни экижидер чүве ирги бе деп-даа бодаар боор чүве-дир.

Мен амгы үеде Улуг-Хем районнуң Хайыраканда хоочуннарның интернат-бажыңында чурттап тур мен. Бо черни тургусканы черле кончуг-ла болур-чогуур эки чүүл-дүр дээрзин сеткил өөрүп магадаар кижи-дир мен. Шак мындыг интернат-бажыңнарны чер-черлерге немей тургускулаар болза эки болгу дег. Кырганнарның бо интернат-бажыңының идик-хеви болгаш ижер-чиир аъш-чеминиң база олурар-турар оран-савазының хандырылгазын кончуг-ла таарыштыр тургускан. Ылаңгыя мында чугула хоолулуг чемнер: эът, сүт, үс, сметана, конфета, пряник дээш, черле чүнү чок дээр, бүгү-ле чем аймаа шупту бар. Бир хүнде дөрт катап чемгерер, а кадыы багай кижилерни эмнедип турар аайы-биле беш-даа катап чемгерер.

Кижилерниң сеткилинге бир өөрүнчүг чүүл — бистиң бо интернаттың эмчилериниң ажаап, хайгаарап турары магалыг-дыр, ону черле мактавас арга чок. Чамдыкта чугула эм тывылбазын эмчилер чугаалап турарлар, кайда-даа чок эмни эмчилер кайыын тывар деп. Бо черге келгеш, эмчилерниң арга-сүме берип, таарыштыр эмнээниниң ачызында шагдан тура хоочурап чораан аарыым — гастриттен адырылдым. Ол дээш бистиң эмчилеривис Оксана Аракчаевна Биче-оолга база эмчи сестразы Роза Донгаковна Даржайга өөрүп четтиргенимни чугаалап чоруур мен.

Мээң чедип келгенимниң соонда, бир ай-даа ажа бергенде чүве. Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык чурттуг, мээң чаңгыс чер-чурттуумдур ийин, Базыр-Сат Кужугет ашак келген. Бир-ле катап өрээливиске желээ чугаалажып олур бис. Кижим олургаш:

— Мен черле чугаам бедик кижи болгай мен, шала аяар чугаалаарга дыңнавайн баар, кулаам дыка-ла кадыг-дыр аа, Донгак—дидир.

— Бир талакы кулаам муңгашталгаш бир чыл ажып турар болбазыкпе, бирээзи-биле бораланып чоруур болгай мен —дидим.

Кужугет ора улаштыр мынча дей-дир:

— Оон бээр ийи-үш-даа чыл болган. Баштай бир кулаам, а оон соонда ийиги кулаам дүлейленип калган. Оон канчаар боор, Кызылга баргаш кулак эмчизинге кирдим. Аңаа баргаш эм куттуруп, чымчадып тургаш, кадып дашталып калган кургуяктарны арай деп ужулдурган болгай мен. Оон соонда амыраан мен. Сен дораан ол кулааңны аштадып каавыт — деп бо.

Оон эртенинде эмчилерим келири билек, улуг эмчи Оксана Аракчаевнага чугааладым. Кулаамны бакылап көре каапкаш, алгыра-ла берди.

— Шуут дуглалып, дашталып калган кулак-тыр. Шагда-ла чугаалаар чүвеңерни. Ам дораан хемчээн алыр бис, Донгак Чанзанович — дээш, эмчим улаштыр чугаалай-дыр. — Ийи хондур үс кудуп чымчаткаш, үш дугаар хүнүнде кулак эмчизинге баар силер. Аңаа ужулдуруп каaптар силер. Участок эмнелгези бистиң чоогувуста көстүп турар бо ышкажыгай — деп, Оксана Аракчаевна чугаалады.

Шынап-ла, Хайыраканның участок эмнелгези чүгле Улуг-Хемде хамаанчок, бүгү Тываның көдээ черлеринде чок, ийи каът улуг эмнелге болдур ийин. Ийи дугаар каъды аарыг улус чыдар чери ол. Айыттынган хүнүнде бижиим ап алгаш чеде бердим. Оксана Аракчаевна кирер кабинедимни кончуг тода айтып берген-не болгай. Ээлчег ёзугаар ийи кижиниң соонда кирип келгеш, эмчи-биле мендилештим. Чораан херээмни баштай-ла чугаалап эгеледим. Эвилең-ээлдээ-биле эмчим мынча дей-дир:

— Силерниң ол интернат-бажыңыңарның эмчизи биске чугаалап каан кижи. Канчалдыңар, үс куттуруп турдуңар бе?

— Ийи хондур кудуп келдим, үшкү хүнде келгеним бо —дидим. Эмчим кулакты көргеш:

— Суг секперей берген-дир, бичии-ле чылдыптаалы, мањай каaптыңар — дээш, чазыкчаагайы-биле көрүп ора, чараш эмчи уруум уламчылап айтыра-дыр:

— Кажаңдан эгелээш кулааңар ынчаар баксыраан ол?

— Бир талакы кулаам шуут дуглалып калганын билбейн бир-даа чыл хире болган кижи боор мен ийин. Билээ-даа чамдык улустуң карак, кулаа кырааш баксырап каар чүве деп чугаазын бодааш, мону аштадырын херекке албас чораан кижи-дир мен ийин—деп кагдым.

Эмчим Лидия Степановна Эникпен кулаамны эмнеп эгелээн. Бир дугаарында, перекись дээр шыгайндыр хаарлы бээр эмни куткаш, марганцовкалыг чылыг суг-биле бүргүртүп эгеледи. Удавааңда-ла «үнүп кел чыдыр» дээн соонда-ла кулаам алаанда бичии сарыг тавакче айыткаш «кулаңдыр кадып калган чораан чүвеңер бо-дур, көрдүңер бе —диве-ле улуг борбак карадаш дег чүве тавакта сугда борбаңайнып чыдар болду.

— Кулааңар кургуяа мынчаар бетонналып калган чораан-дыр, кончуун көрдүңер бе, Чанзанович —дээш, Лидия Степановна чазык каттырымзап көрүп тур. Шак ол өйде Хайыраканның участок эмнелгезиниң кол эмчизи Августа Ындыраевна Сарыг-оол аңаа чедип келген турган:

— Амыраан-дыр силер, кырган, Хайыраканның кыстары ындыг кончуг хайыралыг эмчилер-дир —деп Августа Ындыраевна баштактанып кагды. Шынап-ла, эмчилерге улуу-биле четтиргенимни чугаалап турдум.

— Силерниң ында интернат-бажыңнарда ынчаар кулаа баксыраан өөрүңерниң эмчилээрин сүмелеп турунар. Чанзанович — деп, Лидия Степановна чагып кагды.

Ооң соонда, шынап-ла, Оксана Аракчаевна интернат-бажыңда мээң өөрүм каш-даа кижини эмчиледип, эмнелгеге эмнеп, буянныг чүүлдү кылгылаан. Олар шупту улуг өөрүп четтиргенин илергейлеп чоруурлар.

Хайыраканның хайыралыг кыстары, эргим эмчилеримге өөрүп четтиргенимни илереттпишаан, моон-биле хоочуннар интернат-бажыңының директору Валерий Тюлюшевич Тондувай ажылды эки удуртуп турары дээш четтиргенимни илергейлеп, чедиишкиннерни күзедим.

Донгак ДЫРТЫК.
Хайыраканда хоочуннар бажыңы.

ОРУКТАРНЫ СЕПТЕЗЕ?

Чоннуң аргыжарынга-даа, черле ынчаш улус ажыл-агыйынга хереглээр янзы-бүрү чүъктерни сөөртүрде-даа оруктуң ажыы канчаар-даа аажок улуг. Ынчалза-даа сөөлгү үеде оруктарның ажаалда-тежээлдезинче, оон септелгезинче чогуур кичээнгей салбастаанындан оруктар дыка үрелип, аргыжарынга шаптыктап турар. Ол дугайында хомудалдыг чагаалар редакцияга кээп турар. Бөгүн оруктар дугайында сагыш човап бижээн ийи чагааны парлаадывыс.

Ол чагааларның бирээзин күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Кыргыс Ойдупович Ламажап бижээн. Оон редакцияга чоруткан чагаазының утказы бо:

— Багай орук машина-техниканың эдилелинге улуг когаралды чедирип, ыңай-бээр аргышкан чоннуң кадыынга-даа улуг халалыг боор турары билдингир. Кызыл — Эрзин аразының оруун ап көрээл. Бо орук дыка үрелген. Балгазын — Самагалдай аразының оруу ойбак-дыдык. Эрзин-биле Самагалдай аразында орукту суг үреп каан.

Бо районнарда орук-тудуг эргелелдери, оон участоктары бар болгай. Шынап-ла, Эрзин—Тес-Хем — Кызыл аразында орук-биле кожавыс Моолдуң чоок-кавы аймактарынче-даа аргыжып турар болгай бис. Чоннуң аргыжар оруун мынчаар багай ажыглаарывыска бистиң ат-алдарывыска-даа багай болгу дег.

Кыргыс ЛАМАЖАП.

* * *

Самагалдай — Дус-Даг аразының оруун черле эде кылып, септээр аргазы чок болганы ол чүве ирги бе деп айтырыг сагыжымны саргыдып чоруур боорга, бо чүүлдү солунче бижип орарым бо. Бо оруктап республиканың кайы-даа булуңундан келген хыргыыш, сиген, дус сөөрткен машиналар дээш, хуу ажыл-агыйлыг араттар дээш, кымнарны аргышпайн турар дээр. Чон бо хире аргыжып турар улуг орукту септеп-селивес чүве болза, техниканың эдилелинге дыка берге. Кывар-чаар материалдар база-ла хөй чарыгдаттынып турар болгай.

Рыноктуң бергезин, аарышкылыын деп чеже хөй черге чугаалажып кээр бис. Ол бистиң боттарывыстың ажыл-агыйжы чоруувустан хамааржыр деп чүвени чүге черле билбейн турар бис? Борта чаңгыс чижектен киирейн. Самагалдай үстүнде күравтоинспекцияның борбаң бажының чанында көвүрүг кылыр дээш орукту доора казып каапкандан бээр чыл чеде берди. Ону мынчага чедир кылып чадажып-ла тур. Ында орук демдээ база тургуспаан. Ооң ужун дыка хөй машина-техника маңаа андарылды.

Орук-тудуг эргелели орук эдилели, ону ажыглааны дээш ажыл-агый, организация, бүдүрүлге бүрүзүнден акша-көпеекти ап турар болгай. Ол кирип ап турар акша-көпеекти-биле оруувусту чүге септеп-селип албайн турар бис. Ол акша кайнаар кирип турарыл?

Анатолий ДАРЗЫГ.
Тес-Хем район, «О-Шынаа» совхоз.

ФЕРМАДАН ДОРТ ЭККЭЭР

«Алдан-Маадыр» совхозтуң дирекциязы ажылчы чоннуң кадыкшылынга дуза чедирер сорулга-биле Сүт-Хөл район эмнелгезиниң администрациязы-биле дугурушкан керээ ёзугаар Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазындан сүттү эмнелгеге дорт-ла эккеп дужаап турар.

Бир дужаарда-ла, эмнелгениң столовазынга болгаш бичии уругларның сүт кухнязынга 240 литр сүттү дужаап турар. Эмнелгениң ниити, нерв, халдавырлыг аарыглар, өкпе, бичии уруглар, херээженнер эмнээр салбырларда эмнедип чыдар кижилер болгаш бичии уруглар сүттен кылган чемнерни, сүттүг шайны доктаамал ижип турарлар. Ол ышкаш божуур бажында караа чырып, чигеп божаан чаш уругларлыг иелер база-ла кара шай ишпейн, амданныг, чаагай сүттүг хоюг шайны ижип, чигеп алгаш, өөрүшкү-маңнайлыг аал-оранынче чана бээрлер. Чаа саггаң, шыңарлыг, хоюг сүт-биле шай сүттээрге кандыг ийик, чедиңгири магалыг-ла.

Бичии уругларның сүт кухнязынга эккелген сүттен кефир болгаш бичии чаштарга таарыштыр амданныг өске-даа чемнерни кылып берип турар. Моон мурнунда эмнелге сүттү Чадаананың сүт заводундан чедип ап, улуг шуулелдээ үндүрүп турган. Ол заводтан алган сүттүң шыңары арай кошкак, шилдегер, шай сүттээрге, үскүрү четпес, эвээш, багай турган. Ам совхозтан ап турар сүттүң шыңары эки.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Аксы суур.

ЭКОЛОГТУГ СУББОТНИК

Бистиң Кызыл-Дагда улусчу педагогиканың шенелде школазы бар. Ынчангаш өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарывысты чоннуң үе-дүптен бээр тургустунган мерген чагыг-ёзулалдарынга даянып чорудуп турар бис. Апрель ай школавыска бойдус камгалалының болгаш чаагайжыдылганың айы кылдыр чарлаттынган. Аңаа тураскаадып дыка хөй солун экологтуг кичээлдер, класстан дашкаар ажылдар эрткилээн. Ооң бир чижээ: Бел болгаш суурувустуң үстүнде аржааннарны экологтуг субботник кылдыр чоруткаңы болуп турар. Аржааннарга Көп-Сөөк хүрээзиниң башкызы Көгел Саая барып, дагылганы кылып, ном номчаан.

Ёзулалдың соонда өөреникчилер аржааннарның бок-хирин аштап арыглаан. Субботниктиң эгезинде соок салгын хадып турган, бойдус безин аштап арыглапканда, четтиргенин илереткен ышкаш, хүн-ээректеп аязы берген. Бо эки эгелээшкинни география башкызы Долаана Болат-ооловна Тойбу-Хаа удуртуп эрттирген болгаш өске школаларны чоогунда чыдар аржаан-арыктарны хумагалап, экологтуг үңүүшкүннерни кылырынче кыйгырып турар.

Оюмаа ИРГИТ.
Кызыл-Даг школазының класстан дашкаар ажылдар организатору.

ТӨРЭЭН СУУРУМ ХАДЫҢ-АКСЫ

Ажылчынның дүвүрели

Моон мурнунда солунче, сеткүүлче чагаа-даа бижип чорбаан мен. Ынчалза-даа кандыг-даа солунның номерлерин черле ажаа эрттирбейн, хынамчалыг номчуур кижи мен. Солуннарны номчуп олурарга, эш-өөрүнүң дугайында, бодунуң бодап чоруур бодалдарын, төрээн чуртунуң дугайында, оон-даа өске чүүлдерни бижип турар боор-дур.

Мен база бодумнуң чурттап турар суурумнуң дугайында бижикседим. Оон адын Хадын-Аксы дээр. Ол дыка-ла онза черде туруп турар. Ферма чер хирезинде безерек сууржугаш деп болур. Чүге дизе школа, садыг, эмнелге, клуб шуптузу бар, чүгле көдээ Совет чок.

Суурувус чанында Хадын хемчигеш агып чыдар. Оон ырак эвесте Алгый хөл чаптыла берген. Ажы-төлүнүң ёзулуг-ла хостуг-шөлээн ойнаар өзер чери, буянныг-ла чер. Бо черге мурнуку чылдарда мал-маган оолдаар чорук барык-ла чок турган.

Амгы үеде мал-маган болчаде бээр апарган, ол дээрге өскээртен кайгалдап келген, азырадыкчы хөөн-биле болгаш оор ёзу-биле чурттап өөренген ооржуларның ажылы ол. Ферманың бодунуң чурттакчы чонуу шыдаар-ла шаа-биле инек, шээр мал, хаван, дагаа дээш, азырап-ла болгу дег дириг амытаннарны азырап, тудуп турарлар.

Бисте арага-дары ижипкенде чалбыттынып, херээн соктап, дуржоктаныр кижилерни көңгүс чок деп болур, дуржокчунуң ийи-даа шакта туруп алгаш, даштыгаа хостуг-шөлээн селгүүстеп болур. Суурнуң чурттакчыларының ынчаар чалдаар-даа харын чок. Эртенгиниң дөрт шакта ажыл хайнып-ла эгелээр, чүге дизе инек саалдазының эгелээни ол.

Бистиң суурувуска бо чылын чоннуң дилээ-биле 9 чыл школазын ажыдып берген. Ол дээш районнуң удуртукчуларынга чоп улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип турар. Школаның бүт кырынга тургузуп, шуудадып бээри-биле Маадыр-оол Васильевич, Деңгүрек Арапталовна Кимм-оолдар бистиң суурувуска чедип келгеннер. Шак бо башкылар-биле кады аныяк дээди эртемниг башкылар база келген.

М. В. Кимм-оол, Д. А. Кимм-оол кандыг бергелерни көрбээн дээр. Бюджетте көрдүнмээн школа ажыдыптарга, четпес чүүлдер эндерик болбайн канчаар. Олар боттары суурларны, организацияларны эргий кезип чоруп тургаш, чедер-четпес өөредилге херекселдерин тывынып алганнар. Ынчалза-даа четпес чүүлдер эндерик, химия, физика кичээлдеринге херегле херекселдер чок. Чаа школа ажыдыптарга, бистиң ажы-төлүвүстүң болгаш ада-иелерниң өөрүшкүзү кызыгаар чок. Ынчанмайн канчаар, кажан ажы-төл интернатка чурттап, өөренип турда, ад-сагыш ындала турар болгай.

Школада янзы-бүрү бөлгүмнер болгаш темалыг кежээлерни үргүлчү эрттирип турарлар. Школа-биле кады шыпшын турган суур улуг уйгузундан одунган дег болуп турар. Солун дамчыштыр школаның башкыларынга болгаш Маадыр-оол Васильевич, Деңгүрек Арапталовна Кимм-оолдарга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

А хавдыр ап келир болза, фермада амыдырал нарын байдалда. Фермада чаңгыс-ла борбак машина турар чүък машиназы бар. Ол машина-биле инектер-даа сөөртүр-ле, ажаа мал чеми, хлеб дээш, чүнү-даа чүдүрүп-ле турар. Машиназыс чай чок, четтикпейн баарга, каш-даа хонук иштинде хлеб чок олурар-дыр бис.

Артыкшылдыг далган-тараалыг, балдырлыг улус таразын соктап чип олурар, а чамдык улустар хлебти кажан эккеп бээрин манап, хырны кылдыт-кайнып мойну узай берген олурарлар. Таңды кожууннуң хлеб заводундан 2 хонгаш-ла хлеб сөөртүп эккеп бээр харын чок эрги бе?

Садыгжывыс шыдаар шаа-биле аъш-чем болгаш идик-хеп бараннарын эккеп турар, ынчалза-даа бистиң херегледир бараннарывыс чок болур-дур. Чижээлээрге, үс аймаан кижи бүрүзүнге норма аайы-биле берип турар, а нормалыг үзүвүс төне бээрге, курганг далган хаарып, борбак картошкалар быжырып эгелээр-дир бис. Хостуг өртек-биле садып турар үзүн бисте база сатса кандыг чүве ирги? Оон ынай бичии уругларның холдунда чиксээр чемнери — конфеталар, печенье дээн чижектиг чежезин санап бижиир боор. Эът, сүт дээш кара дериг тургулуже чедир ажылдааш, шылап-туруп кааш чанып кээрге, ажылчын кижиниң чиптер чеми чокта, кужу кайының кирер ол, сагыш-сеткили канчап сергээр ол?

Бистиң садыгга садар кылдыр берген далганнары сөөлгү сорттуң кара далганнары сүт болгулаар. Улуг өртектиг-даа болза, шынаалыг ак далгандан берзе. Кара ажылчын кижи база оон ажы-төлү кара далган чиир ужурлуг чүве ирги бе?

Биске неделяның вторник, пятница хүннеринде Сосновканың дуржулга станциязының автобузу саанчыларны Бай-Хаак чедир сөөртүп турар ужурлуг кылдыр дугурушкан. Шак ол кээр ужурлуг автобузу ай-даа иштинде келбейн баар. Ынчап барган таварылгада хөөкүй Хадын-Аксының чону кыштың соогу, чайның изии-даа дивес, хап-савазын чүктээш, чадаг базыптарлар.

Хадын-Аксы суурга шаанда телефон турган дээр. Телефон чок дыка-ла берге-дир. Ажы-төл аарый бээрге, дүрген дузаа эмчи машиназын безин долгап, келдиртир аар аргавыс чок. Бир эвес аар аарааш азы кемдээн кижи бар болза, тракторга олуртуп алгаш аппар чыдырда-ла, амы-тынындан чарлып-даа болур чыдыр-дыр. Бети дээрге, төп черден чаңгыс борбак сөс айтырыптар дээш, албан-биле машина-техника дозуп, чадаг 20 ажыг километр черни кылаштап чораар чедер. Таңды районнуң харылзаа черниң даргазы база республиканың харылзаа черниң даргазы, депутадывыс Д. Чоксум дарга бо айтырыг талазы-биле таныш болур ужурлуглар. Чүге дизе 1992 чылдың май 29-та ажыл соксадыышкынын чарлааш, төп черден даргаларны келдирткен бис. Дуржулга станциязының (А. В. Порожневский), профэвилел даргазы (Ч. Д. Оржу), районнуң төвүнден (Б. Д. Сат) баштадыр элээн каш даргалар келген чүве. Ынчан база-ла бистиң соңгуп алган депутадывыс Чоксумнуң адын адап, чалаарывыска чүге келбээнил дижип, телефон айтырыгның дугайында чугаалажып турган бис. 14 айтырыгны хандырып бээрин база негээн бис. Шак ол 14 айтырыгның иштинден чүгле школа ажыдып бээриниң аргазын тыпканнары ол. Арткан 13 айтырывыс ис чок баорган, а чалап алган даргаларывыс бисти кевей-ле аазашкыннар-биле тоттургаш, дедир халдып чорупканнар.

Бистиң суурувуста чаңгыс-даа кудук чок. 1992 чылга чедир хоолайлар дамчыштыр сугну аксып ижип турган бис. Батареялар доңгаш чарылгаш, суг бербестей берген. Чайны өттүр батарея кылыр дээр улустар кээп-ле турган. Мынчага чээр кылыр чалап каганнар. Эрткен чайын хөөкүй чон эвээш-биче-даа болза, огородка ногаа аймаа база тарып алганнар. Фермадан чежезин дажып сугарар боор, тарып алган ногааларны кадып калгылаан. Хөөкүйлер, капалигааннары кылып бээрге, суг дээрге ана аттыга-ла бээр деп бодааннар боор. Калыг ажыл кылыр ажылчыннар белен сугун кудуп ижип, бичии-даа болза дыштыр өөреннер болза деп күзээр кижи-дир мен.

Саанчыларны болгаш былаа ажаакчыларны соңгуур ажылчыннар шуут чок. Ол-ла ажылдап турар ажылчыннар аарып-аржып-даа турар болза, ажылдап-ла турарлар, ам канчаар, дириг малдың караан кыланнадып, «аарып тур мен» дээш, каапкаш чоруй баар эвес.

Фермада ажылдап турар ажылчыннарның шалыны үш муң безин четпес дээр болзувуса, чамдык кижилер бузуревес чыгыы боор. Дүн-даа, хүн-даа дивес ажылдап-ла турар, а херек кырында мыйлыг боор турар. Ажы-биле чугаалаарга, шала чүүр аштакчы кижиниң шалыны безин бистен көвей болгай. Оон ынай дуржулга станциязының ажылдакчыларының ап турар шалыннары бистен оранчок көвей.

Бистиң фермавыска Президентивис Ш. Д. Ооржак моолап чедип келгенде, дыка-ла өөрээн бис. Чүге дизе бистиң суурувусту кагдынган суур деп болур. Ам-на амыдырал-чурталгавыс экижиир-дир дээш, хей-аъдывыс көдүрүлү берген өөрүп турдувус. Херек кырында чаартынган чүүл-даа чок, шупту чүве эрги хевээр.

Моон мурнунда почтальоннуг турган бис. Оон ону казыт каапкан. Солуннарывыс ам шуут келбестээн, келзе-даа дыка чевей чок, четче эвес кээр.

Школа назыны четпээн уруглар садын дужурул каапкан ажылчыннарның уруглары бора-будун, хайгаарал чок маннажып турарлар.

Бисти чүгле эки-ле ажылдаар, эът, сүттү эвээш бериг турар-дыр силер деп, келген-не даргалар чаңнап-чаңчап чорупкаан баарлар. Шупту-ла чүве кайыы багай боор турар деп. Фермавысты шыдаар шаавыс-биле чыштылап, бээр ужуулуг аъш-чемин база бериг азыраар-аржып-даа чыткаш азырап турар малывысты уызыт, ажаап-карактап турар бис. Бистер, кээргээр сеткилдиг, соп чоруур чүректиг аваалар, ачалар ажылдап турар бис. А кончуг хүндүткелдиг даргаларывыстың бистиң сеткиливисти өөрүй бээр кылдыр дузалапкан дузазы кайыл, эмнг-чымчак арстары кайыл?

Суурнуң ажылчы чонунуң болгаш чурттакчыларының емүнээзинден бижидим.

Наталья МОНГУШ.
Таңдының Хадын-Аксы суур.

«Шынның» почтазындан

ЧЫЛЫГ СӨС

Бо кыжын январь 13-түн хүнүнде «Детский мир» чоогунда автобус доктаар черже дүвү-далаш-биле маңнап олургаш, будумну эпчок басканыш, хенертен олура дүштүм. Ол аразында ол-ла будум кончуг сүргей аарып эгеледи. Аэропортче баар № 1 автобуска четтикпейн бардым. Бөлүк улус автобусче далаштыг кончуг кирип турда, Барыын-Хемчикте эмчи угбайны танып кааш, оон дуза дилеп, кый деп дынзыдыр алгыраарымга, мени тоовайн, автобусче кире берген чүве. Берге байдалга таварышкаш, мен оон дуза дилээримге биле түра ойталап каапканынга дыка-ла хомудаан мен.

Автобус доктаар черже келчыткан аныяк угбай мени көрүп каапкаш, дораан-на менче-ле келди. Иштиң-хөннүмден өөрүй бээримге, караам чажы бүлденейни берди. Ол угбай кезек када менче кайгап тура мынча дей каапты: «Канчап бардың, дуңмам?»

Мен ол-ла черимге олура мындыг харыы бердим: «Бо будум бастынмайн-дыр сыйлы берген боор, угбай». Мээн танывазым аныяк угбам илиимни оожум ужулгаш, ийи холу-биле сыйбап көргеш, менээ девидеп чугаалады: «Будуң сынган-дыр, дуңмам. Эмнелгеге дүрген-не четпес болза хоржок» — дээш, демги угбам чанывыска чыткан шөйбек ыяшты чаткыыштай шарыптар сорулга-биле мээн моюн-долгаарымны алгаш, ол-ла дораан шарыпты. Сеткил-сагыжым амырай берди. Черле ынчаш сыйылган бүттү билири-даа аажок болду ийин.

Чазык-чаагай, дузааргак мээн аныяк угбам хоорайның № 15 дугаарлыг автобузу чедип кээрге билек мени мурнуку олутка олурткаш, Кызыл хоорайның № 1 поликлиниказынга чедирген болгай. Ынчан эмчилер мени кончуг эки хүлээп алгаш, эмнээшкинни дораан чоруткан чүве.

Бо эмнелгеге бир эмчи-биле чугаалажы бээрге, оон ажылдап турар черинин адрезин эки билип алдым. Ол угбай Чадаананың № 1 школазында ажылдап турар болду. Оон туккай эдеми эмчи кижи ышкаш болган чүве. Мени көрген дораан айтырыгларны дорт салыры-даа, ыяш-биле будумну чаткыыштай шарыыры-даа эмчи кижээ кончуг дөмей болган.

Кыштың соок үезинде хай-халапка таварышкаш, канчаар-даа аайын тыппайн олурган менээ ачы-буян, дузазын өй-шаанда көргүскен угбамга чылыг сөстеримни солун дамчыштыр сөглевишаан, эриг баарлыг аны угбамга чүрээмниң ханызындан өөрүшкүмнү илередип олур мен.

Руслана ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИМ

Чырык өртемчейде кижиниң чаңгыс кызаар чүве — халалыг аарыг биле өлүм. Чоокта чаа бажымга кемдээшкин болганының соонда республиканың нейрохирургия салбырынга эмнедип чыттым. Бо назыда хөйнү-ле көрүп келдим. Манаа эмнедип чыткаш, мен янзы-бүрү аарыглыг кижилерни ийи караам-биле көрдүм. Кижиниң кадыы дээш бистиң эмчилеривис хүн бүрүде буянныг ажылышти бүдүрбүшаан, муң-муң кижилерниң амы-тынын ап турар. Олар өөрүп четтиргенин чүрээниң ханызындан илереткеш, омак-хөглүг залрааныңче чоруп турда, кижиниң сеткил-сагыжы ындынналып хайнып бээр чорду. Аарыг кижиниң тыны эмчиниң холунда дээрзи-ле шын. Берге чечишкинни бо-ла таваржыыр. Оңу диагноз ёзугаар шын боттандырып кезеринге быжыг билиг, арга-дуржулга негеттинер. Кезиишкин соонда аарыг кижини шак бүрүзүнде эки хайгаарап шын эмнээр болгай. Оларның ажылы чежемейниң-даа кадыг-берге болза, мында ажылдап турар эмчилер-даа, сестралар-даа, бөдүүн ажылчыннар-даа бир деминиг болбушаан, аарыг кижиниң амы-тыны дээш карак кызыл ажылдаарлар-дыр.

Ылангыя улуг эмчи Валерий Николаевич Ширипей аарыг кижээ эвилең-ээлдек, сагыш човаачал, дузааргак чоруун хүн бүрүде көргүзерге, кижиниң сеткил-сагыжы өөрүүр-дүр. Аарыг кижилерниң дилээнге дыңнангыр, оваарымчалыг эмчи сестралары: Любовь Тамбаевна Рахимова, Рада Тимофеевна Седен-Сот, Елена Шыгдаг-ооловна Оюн, эмчилер: Алла Ивановна Копденко, Орлан Алан-оолович Сотпа оларны хамаарыштырып болур.

Бистиң Тыва Республиканың нейрохирургия салбырының бо бөлүк ажылдакчыларынга бүгү-ле экини күзевишаан, харысалгалыг ажыл-херээнге чедиишкиннерни, амыдырал-чурталгазынга кадыкшылды күзедим.

Антонина ОЮН.
Кызыл хоорай.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

Кадыкшылым баксырап аараш, Торгалыг участок эмнелгезинге чыдып эмнеткеш, сегидим. Анаа эрттирген хүннеримде эмчи кижиниң берге, чымыштыг ижин үнелеп, оңу дараазында олурутларга илередип көрейн. Амгы үеде көдээ суурга эмчи амбулаториязы хамааныы чок, чыдар эмчи тудары берге болбайн канчаар. Ынчалза-даа мында өске бүгү эмчи салбырларында дег, аарыг кижилерниң кадыы дээш сагыш човап чоруур эмчи ажылдакчылары чок эвес. Ындыгларга эмчи сестралары: Татьяна Хаян-оол, Раиса Санчы, Рита Сандакова, Наталья Көк-оол, санитаркалар Анна Сандакова, Вера Чидарап, повар Людмила Монгуш оларны адап болур.

Оон аңгыда коллективте быжыг моральдыг, турушттуг, ёзулуг удуртукчу кол эмчи Татьяна Базыр-ооллуң киирген улуг-хуузу демдеглексенчиг. Үр чылдарда чоннуң кадыы дээш ак сеткилиг ажылдап келген Татьяна Серээвнаны, Чодураа, Торгалыгда танывас, билбес кижи чок. Чон аразында ады безин «Таня эмчи». Ынчангаш Татьяна Серээвна удавас 50 харлаар. Оон юбилейинге уткуштур байыр чедирбишаан, силер бүгүдеге, буянныг эмчилерге өөрүп четтиргенимни илередип, узун назынны, кан дег кадыкшылды солун арнын дамчыштыр илереттим.

Светлана ШИВИТ-ООЛ.
Чодураа суур.

ЭР-ХЕЙ, БУЯННЫГ ОГЛУМ

Хүндүлүг редакция!

Солунче чүүл-даа бижип чорбаан мен. Ынчангаш бо удаада биживес арга чок болдум.

Кызылда уругларымга амыхуумда чорааш, уругларымның уруун ап алгаш, дедир чанар, вокзал баар дээш, автобус сураг боорга, 50 дугаар магазинниң чанынга кырган кижи дыштанып олурумда үш эзирик оол келген соонда акшам хавын былаап аппардылар. Оон дуза дилеп алгырарымга, оруктуң ол чарынга турган оол менээ чедип келгеш, ол хулиганнарны соондан сүрүпту. Четкеш, чокшуп эгеледи. Чаңгыс менээ болчур дээш ол үш оол-биле чогушка шыдап үнду. Хөөкүй оглум оон соонда мээн акшамны дедир эгидип бергеш, вокзалга чедиргеш, биледимни база садып берди.

— Адың кымыл, оглум? — деп айтырарымга: — Өвүрнүң Хандагайтыдан Николай Кертикович Монгуш — диди.

— Кызылда эмчиде аарып турар улузум бар, кырган-авай, оларга чоруум — дидир. Оон соонда ол Чадаана автобузунга бисти олуртупту.

Буянныг оглумнуң ачызында эки чедип келдим. Ынчангаш ол оглумга бүгү чурттал-газында аас-кежиктиг болуруң, силерге чүрээмниң ханызындан узун назынны күзедим буянныг оглум.

Сереңмаа ОНДАР.
Малчын.

Сүт-Хөл район.

МАГАДАП КӨРДҮМ

Баштак аян

Солун-даа ажыдыптарга, радио-даа улаптарга, телевизор-даа кызыптарга, үе берге, амыдырал-чурталга баксырады, чоннуң байдалы кудулаан, өртек-үне дээрге пашдыкыкси, аъш-чем чедишпестээн, бардаа-сараа ховартаан деп-ле турар апарган. Шын ыйнаан. Хат чокта сиген бажы шимчевээр эвес.

Ынчалза-даа тааттыг сайгарып орарга, мындыг байдалдың үелеги четпес ажыктыг талалары база бар боор чорду. Ынчангыя чоннуң хам-ламыр сейзырганынга хамаарыштыр.

Бо бодалга хосуу сестер чок дээрлеш кады чижек-биле бадыткаптайн. Мен ажылымче черле чадаг базыптар кижи мен. Ол аразынга чартык шак чарыгдаар. А мээң-биле чаржалажып турар кижилерниң саны салаа хамааны чок, самбын-биле безин санаары берге деп бар чыдар апарган. Ол кончуг өөрүнчүг-дүр. Дербизүн төгүлдүр базыпкаш, ажылдап турумда амыр-ла. Бо херектиң ужуру дүүн автобусче кире бергеш билип кааптым: бирээде, автобус билединиң өртээ үш рубль. Ийиде, сынмарлашкан чон кижиниң тоңуун хамааны чок, чүвүр-хойлениниң безин өектерин үзе соп алгаш баарлар. Үште, автобуска олурарга аарга айылдыг — хулиганнар, оорлар, арагачы содаачылар — кымны чок дээр, дөртте....

Дөрт дугаарынга тускай доктаап көрейн. Чоннуң хандамыры бо хире сайзырап турда, автобустарның кадыкшылы улам баксырап бар чыдар хире: оларның саны кызырылган, үрелип-буступ каары мырай дораан. Ынчангаш иткилежип-шашкылажып турарывыстың чылдагааны-даа мында. Районнардан улус Кызылче чадаг базып кирип тер болза, та кайы хире кадыы экижиир ыйнаан.

Ажылымдан кылаштап чанып ор мен. Бир көөрүмге, эктинде будун шоодай далган салып алган, кижи ортузу чеде берген кадай дер-бузун чодуп, ыжкыштап базып олур. Хөөкүйну кээрген, «чедиржип берейн, угбай» дидим. Менче чиктиг кончуг кылчаш кылдыр хыйыртап көргеш, шоодайын улам быжыг куспактай тудуп, дүрген-не мендин ырааарын бодап, чеде аарак, ынай болду. Көрбес силер бе, ол угбайның кадыының быжыын. Шаанда болза бир-ийи килограммны өйлеп салып алыр ышкажыгай. Ам ава шоодай-шоодайы-биле, тонна-тонназы-биле садып алыр болган шаг-дыр. Ол угбайның соонче аксым туттунуп алган кезек көрүп турдум. Харын-даа мени «дузалажыывыт» диведи. Оон башка мен багай амытан ол хире аар далганны та кайы хире хилинчектенип сөөртүр ийик мен.

Ындыг уян бодалдарга алыскаш, мээн чаным-биле эртип чыткан аныяк херээжен кижини тоовайн барып-тыр мен. Эрте берген ууниче эргилип көөрүмге, ол улуг барба долдур колбаса дыгып алган, база бир рюкзактың аксы безин хагдынмас кылдыр садып алган бар чор.

Херээжен улустуң мөгезин шыырак апарганын сөглеттинмес ададраг-биле магадап көрүп турдум.

Хеймер-оол СААЯ.
Кызыл хоорай.

КИЖИЛЕР ХОМУДАЛЫН БИЖИВИШААН...

(Чагаалар допчулалы)

«Шын» солун эрткен төөгүнүң карыы, алдагдыг үелеринче эглип, «Төөгүнүң балалчак арыннарындан» деп доктаамал эгениң адаанга хөй материалдарны ам-даа парлавышаан. Ол — 1930-40 болгаш 50 чылдарның эгезинде тыва черге калбарган калчаалыг репрессияның дугайы. Оон хамыг казыгымыга алыскан хөй муң кижилерниң салым-чолун бир-ле дугаарында ажык-чар-биле чонга чедирген. Ол айтырыгны дилээ кедуурер ыдыг-ла амыр эвес болган. Ынчангы СЭКП обкому ол айтырыгже кымы-даа чоокшуладыр хөөн чок турган.

Ынчалза-даа «шын куштуг, шынар ажылыг» деп, чоннуң мөөрен угаанныг бодалы дег, бергелерни ажып эрткеш, хөй ажылдар кылдынып, кем-буруу чок хөй кижилерниң арыг адын эгиткеш, кара туразында хавырып, төтчеглеп каапкан эът-херекселиниң чамдык өртек-үнезин төлеп, үезинде кара човулаңга таварышкан чоннарга чиңгелдедиг амыдыраарының эргелерин тывыскан. Ынчалза-даа дорамчылалгыг хилинчектиң адаанга тейни көөрген кижилер келениң илеретпишаан, хөй чагааларны редакцияже бижип-ле турар. Ол чагааларның чамдыктарын көрүптээли:

I.
ШЫҢГЫЫ УДУРЛАНЫЫШКЫН

Кызыл хоорай чурттуг Шагдыйлап Ооржакович Биче-оол алыс сеткилиндиен ажык-чажыт чокка бодунуң бодалдарын илередип, каңы уткалыг чагаа бижээн. Бо ажык-чарлыг үеде оон бодалын дораан-на дүй шаппайн, кады бодамыры артык эвес. Кандыг-даа чидиг бодалдар кинталалдың эштелделинге дегүүн болур, алыс шынга чедер чоок оруугу айтыр. Авторнуң чагаазындан үзүндү:

«…Сөөлгү чылдар дургузунда С. Токаның дугайында республиканың солуннарынга дыка хөй материалдар үнген. Янзы-бүрү политиктиг шимчээшкиннер айтырыгларны чидии-биле тургузуп турар. Сапал-оваалдар ийи кезекке чарлып турар. Бир дугаарында, Токаны камгалап, Тываның хөгжүлдезинге оон киирген улуг-хуузун санап, ачы-хавыязын демдеглеп турарлар. Бүгү чоннуң чаңчыл болган ажыл-амыдыралындан чарлааш, каш муң чылдар иштинде шилиттинип келген мал-маганның уксаазын узуткааш, чемиштиг хөрзүннүг ховуларын кежип чыдар элезиннер кылдыр катап-катап чарып каапкаш, чонну улуг-биче суурларга бөлүп алгаш, ажыл-хожул чок артканывысты түрегделиин кандыг хөгжүлдези дээр силер? Чаңгыс чүн аргыптар, алыы чувак дааргиптар бүдүрүлгези-даа чок, а ам келгеш, алгы-кеш, хеп кылыр фабриканы Саян ажылдыр тудуп турар ужуру чүнүң чылдагааны дээр ил? Шаанда тыва кижиниң ажы-төлү 4-5 харлыындан эгелээш ажылга, амыдыралга чаңчыгып дораан болза, а ам аныяктарывыс магазиннер чанында иткилешкен-шашкылашкан, арага-хымыраан, аар-чиик кем-херек үүлгеткен чоруур апарганы база херек хире бе?

Совет империяга каттышкан соонда, Тываның улуг-биче даргалары Москваже чагбарыын, моюннары дыштыйып каган. Чүге дээрге чүгле оон айтырышкынын-биле шимчеер, оон дилеп, а бодунуң чурттунга чүнү кылырын бодаар хереги чок. Ол — оларга чиик, хөй бодалдардан бажы ышпас, чүгле чаңгыс чүүче кайгап, тейлеп олар, харын-даа ол чорук ылым «удуртукчуларга» чиик, эки.

Хөй чоннуң чөптүг, бодалдыг удуртуп, башкарып эгелээн депшилгелиг угаан-сарыылдыг кижилерни 30-40 чылдарда узуткап кааны С. Токаның кол буруузу, төрээн Тывазынга удур өскерликчи-саттынчы чорук кылганында...»

• • •

Барыын-Хемчиктиң Ак-Довуракта Самбуу Лаа-Сюрюнович Күулар хөңнү калган эрткен оруктарын сактып, миннишкин бодалды мынчаар илереткен:

«…Кижи кырыгыже угаан кирер. Ам 69 харлыг мен. Чазыг-буруулуг үзел-бодалдыг чорааным ам кээп миннип, хилинчектенип чор мен. Онзагайланып-ла чордум ийин:

МТС-тиң комсомол секретары тургаш намга кирдим. Советтерниң депутадынга хөй удаа болдум. ВЛКСМ-ниң, СЭКП-ниң райкомнарының хөй чылдарга кежигүнү-даа чордум. 1955 чылда СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнү-даа чордум. Ленин, Сталинниң, Токаның чугааларын шээжи-биле дөмей билир. СЭКП-ниң болгаш ССРЭ-ниң төөгүлерин чаңгыс эвес удаа өөрениң. Оларны «эртем» деп бодааш, коммунизм тургузуушкар дээргиге бузурепкен чораан үемдир.

Ам ол шупту хоозун, тевереккей сурталдар ышкажыл. Оон кол нептереңчизи, тыва улустуң хай-халаптыг төөредикчизи Салчак Тока. Феодал, лама, хам чорааннарны «мегечилер-хуурмактар», дарлакчылар-малчыкулер, контралар» деп тоолааның чылап бузурен чораан мен. Херек кырында эп-не бузуушкун, эртем-билиглиг, кем-буруу чок кижилерниң эт-херекселин хоозурадып, өлүрүп, шимдип, шөлүп турган херекке киришкен кол кижи-дир. Ону ам чаа билип чор мен. Бурган-на өршээзин! Чазыг-буруум чаа миннип, бодап чор мен…»

II.
НҮГҮЛДҮҢ ХАЛАВЫ

Кызыл районнуң Баян-Кол суурдан Советтер ажылының хоочуну Сыгыр-оол Сонзаякович Моңгуш бодунуң дорт билири факт-биле 50 чылдарның эгезинде Тывага калбарган репрессияның уржук-халазын мынчаар сойгалаан:

1952 чылдың март 15-те Эъжим, Демир-Суг сумуларын чаңгыс кылдыр каткаш, Хайыракан кедээ Советн деп эде тургускан. Мени оон эң баштайгы даргазынга соңгудулар. Ол хүн кежээ дүвүреңчиг медээ келген. Хем ол чарында Кускун-Баары деп черде ферманың ажылчыны Алыг-Түлүш Чондан Улуг-Хемниң хагаалчазынче халып өлүр деп олурган — деп. Чеде бээривиске, шынап-ла, хараалчаа кыдыында олур-ла. Оон ужурун-сылдызы-биле мынчаар тайылбырлады:

— Дүүн Шагаан-Арыгта айыыл чок черниң төлээзинге байысааттым. Ийи чыл бурунгаар «контр» херекке кирген Алыг-Түлүш Шарагаанга, база оон-биле кады шииттирген үш оолдары: Саадый-оол, Дөржү, Хирлиг оларга мени тыпшыр тутту. Кара-бажыңга хилинчектенип өлүр оонуга, Улуг-Хемниң кылан арыг сугнуу шурап өлүр бээр деп шиитпирледим — деп мындыг.

Оон арай боорда ону кегдип, сургап тургаш, фермада кады, бичии оглу ону куспактап, ыглажып турдулар. Даартазында айыыл чок черниң ынчаарлагы төлээзи турган майор Рубцовче долгадым. Ол харын мени дораан чедип кел деп дужаады. Чеде бээримге, баш удур белеткээш, машинага парлап каан саазынны сунгаш, манаа адың салгаш, таңмаң базып бер» — деп негеди. — Бо дээрге чогаадып каан чүве-дир. Чонданны улус билир, чон-биле баштай сумелешкеш, ат салып, таңма базар мен, а мында орустап бижээн чүве ышкажыл — дээримге, бодунуң бир ажылдакчызынга эренгей очулдуртуп берди. «Контрга» болчуп турар сен дээш, мени шаанга кииир кончудулар.

Дедир чава бергеш, Чонданның буруу чогун бадыткаан херечилелдиг шынзылга бижиктии тургускаш, чаңгыс черчурттуглары малчыннар Биче-Урүг, Уйнукай, Чаш-оол, Дамбаа, Буян-оол, Самбуу, Доспанай, Сундуй-оол олар шупту ат салып, шак ынчаар айыылдыг халаптан чайладып, эживистиң амы-тынын алдывыс ийин.

50 чылдар эгезинде кем-буруу чок кижилерни тудуп хоругдаары мырынай калчаалай берген. Ол чоруткан улустар холдуунда ээп келбес чүве. Шарапаан ашак чоруткан, олдааң ынчаар кара-бажыңга өлген, оон үш оолдары 1955 чылда хосталып келдилер. Ол ковгуннуг үеде шак ындыг нүгүлге туттурган Мөге Бүчүкчен (оон шын ады Түлүш Бүрбү) Улуг-Хаяның адаанга Борбак-Арыг деп черге терекке богдунуп өлүү. Ол кижиниң барык 2 хонук дилеп тургаш, тып алган. Соонда дыңнаарывыска, Түлүш Бүрбүнү «контр» херекке чыгап, байысаап турган болган. Кужур ол-чаш дөрт ажы-төлүн, кадайын ыгладыр каапкаш, өлүмче кирген. Нүгүл деп чүве шак мындыг боор чорду…»

III.
ЧОРГААЛАЙНЫҢ БАДЫТКАЛДАРЫ

40-50 чылдарда ыракты Тожуга чоң хилинчектиг дүвүрээзиниң адаанга чурттап чораан. Оон эң-не кол чылдагааны — Тывага калбарган репрессияның төрлээлэшкини, албадалдыг коллективизацияның уржуу. Ол каргыштыг үениң дириг херечизи, ам 70 ажыг харлыг Бараан Манаажапович Чоргаадай (ам ол Күштүг-Кежиг суурда чурттап орар) төөгүге дамды легдаа болза, херечилелдиң фактылыг барымдааларын мынчаар бадыткап, чагаазын чоруткан.

«…Кем-буруу чок черге «контр» дээш анаа-ла аңнап, амыдырап, ивиң малдап, тайга-таңды одурту көжүп чораан Бараан сумузунуң араттарын тудуп аппаргандан бээр кандыг-даа медээ чок. Оларның ат-сывы чаңгыс-ла хүн чырык чер кырында хайлы берген. Оларның чамдыызы бо-дур: Бараан Шириңе — ындыг анчы кижи. Ол баккаыбкка хамнатар чораан. Ону алгаш баргаш, а сөөлүнде «контр» болган дээр чүве. Оон ур болбаанда оон биче дуңмазы Бараан Меңгилигни база тудуп алгаш барган. Оон оглу, уруу безин Моол чурттунче дүргүннап чоруткан олчаан ээп келбээннер. Шойдуң хамны тудуп алыр дей бээрге, бооланы берген. Бистерни база тудар, хилинчектээр деп корткаш, оон уруглары Моолче дезип чорун барганнар. Оон хеймер дуңмазы Бараан Даржааны «контра»-биле харылзаалыг дээш, тудуп алгаш, Кызылче аппарган соонда, читкен. Балыкчы Соян Хереллиң база-ла тудуп алгаш аппарган. Авамның дуңмазы Ыргак-Кулакты 1938 чылда «моол кадайлыг» дээш, тудуп аппарган, бар хөреңгизин хавырган. Кадайы — моол чеңгем бодунуң ажыг-шүжүүнден бир чыл четпейн өлүп калган. Хам-Сыра сумузу чурттуг Ак Даржааны салбиле Кызылче бадырып чорда, Улуг-Ужарга хемче шурай бергеш өлген деп медээ келген, ол-ла сумудан Ак Шаңчыманы хөреңгизин хавыргаш, Тоора-Хемге өлүр кара-бажыннаан. Бо айыылдыг хамчыктан корткаш, Бедий бажы-биле хөй кижи дезип ажа берген, ол оруктап чораан, 3 хонгаш-ла Моолче кире бээр. 1949 чылда албадалдыг коллективизациядан дезип, корткаш, хөй кижилер база ыңаар дезе берген. Моолче дезип кире берген Эренчинниң уруу Хува 1991 чылда төрелдеринге кээп чорду.

Актыг араттарның, оларның ажы-төлүнүң, дөргүл-төрелиниң алдын агартып, ажы-төлүнге чиик болдуруп, оолар алдын-сывын адап парлап каан болза деп, илереп чор мен…»

IV.
МӨГЕ ДАВАА ИС ЧОК БАРГАН

Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурдан Биче-оол Моңгул-оол Эъжим чурттуг Мөге Давааның салым-хуузун сактып, ону 1938 чылда «контр» Хемчик-оолдуң кудагайы дээш, оларның найыралдыг чораан чурттангазын кара нүгүл-биле бораштырып алгаш «тута бергенде» бээр ис чок барганын айыткан.

Бир катап ынчаарлгы суму даргазы Свиди Ондар кандыг-ла-бир байырлалга холбаштып Эъжимниң мөгелерин дангызылап чорааш, Мөге Давааа сугга келген. Ужурашкаш, чугаа солушкан соонда мындыг айтырыг салган: — «Контр Хемчик-оол сээн чүң боор чүвел, ашак?» Даваа Мөге олура: «Моңгул кудээмниң кады төрээн кыс дуңмазы Мартыкмааны алган, кудам болур кижи» — дээн. «Биллине берди, манаа бичии-даа олурар хөнүм чогул» — дээш, эдерткен эжи Шактаржап-биле дүвү-далаш чорупканнар. Даартазында дүъш соонда Дамба, Мөнге деп шагдаалар келгеш, Мөге Давааны ийи холун артынга хүлүп алгаш, сүрүп аппарганнар. Эъжимниң эрес оглу Адыг-Түлүш Даваа (шолазы Мөге Даваа) ол-ла хевээр төрээн черинге, төрелдеринге ээп келбээн. Кем-буруу чок кижилерни нүгүлчүлер, чашпаачылар амы-тынынга чедип, аал-оранын хоозурадып, өнчү-хөреңгизин төтчеглеп турган каргыштыг чоруктары салгал дамчып кайын уттундурар, а ону чоңга четче-долу чедирбеске шын төөгү кайын турар…»

• • •

Чоокта чаа, бо чылдың апрель 20-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козловтуң удуртулгазы-биле семинар болган.

Анаа Тывага болган политиктиг репрессияга хамаарышкан айтырыгларны каңнаар шиитпирлеп турарын Республика прокуратуразының, Күрүнениң айыыл чок чорук яамызының, сан болгаш социал камгалал яамыларының удуртукчуларының информациязы дыңналаан. Ол семинарга бүгү районнарның төлээлери олурупкан. Эң ылангыя прокуратура болгаш Айыыл чок чер яамызының илеткелдери эргелей, эргэ сан-түннерлиг, таа барымдаалыг фактылар чок болган.

Николай КУНЧУН.
Тыва Республиканың Төп Күрүне архивиниң ажылдакчызы.

КЫДАТ КЫДЫРААЖЫНДАН

СИНЬЦЗЯН— төрел чоннар ораны

(Уланчызы. Эгези № 88-90 «Шында»).

Тайкышкенден Алтай хоорайга чедир 300 ажыг километр эртер. Орук узун. Тыва Республиканың «Фармация» каттыжыышкынының начальниги Мария Эренчинова биле мени Арстан дарга «Тойотазынга» олуртуп алды. Өскелеривис база-ла удуртукчу даргаларның машиналарын ээлепкен. Чолаачыларывыс Геннадий Мокур-оол, Демир-оол Күдерек, Андрей Монгуш олар Игорь Бадраның машиназынга олурупкан. Дүштеки чем соонда оруувус улап хаптывыс. База-ла моол ышкаш ыяш-даш чок кургаг, элезинниг, даштыг ховулар көстүр. Челдерин сула салыпкан чылгылар, бөлүк-бөлүк тевелер, кодан-кодан хойлар орук дургаар көстүр. Моолга бодаарга, чамдык черлерде ак чыраалар, хемнер унарында теректер бар. Кыштаг черлерде даштан кылган чадагай кажаалар көстүр. Дой-довурактан кылган өглер, саман бажыңнар хөй. Кыдаттар тевелерни аал көжүреринге ажыглап, он ажыгны шууштур чедип алган бар чыдар. Орукту аштап-селип турар ажылчыннар хол-биле ажылдаар. Тракторлар көзүлбес. Кыдатка бүдүрген машиналар каржып-солчуп эртип тургулаар.

Ужуражылга үезинде кыдат даргаларның чугаазындан база Арстан дээргиниң харыыларындан билип алганым-биле Синьцзян-Уйгур автономнуг районну номчукчуларга таныштырарын кызыдып көрейн. Ол район Кыдаттың соңгу-барыын талазында турар. Чер, ногаа, мал ажылдыг. Садыг-саарылганың төвү. Бир эвес дүшкен ССРЭ-нин-биле алыр болза, бо район Казахстан, Кыргызстан хевирлиг. Бо районда 15 округ, 81 район бар. Чурттакчы чонунуң саны 15 миллион кижи, 143 муң дөрбелчин метр шөлдүг, 100 муң ажыг гектар тарыыр черлиг, 100 муң гектар сиген шөлү бар. 200 муң гектар черде яблоко тараан. Мал бажы 4 миллион, [illegible] 2 миллион, 100 муң гектар черде чаптылган хөлдерде балыктарны өстүрүп ап турар. Амгы үеде Кыдат 1 миллиард 220 миллион чоннуг. Алтай округта 530 муң кижи бар, казахтар 270 муң, кыдаттар 210 муң, уйгурлар 17 муң, дунганнар 10 муң. Бүгү районда 17 муң тывалар бар болуп турар.

Алтай—хөй нация улус чурттаан улуг хоорай. 5-6 каът бажыңнар, кино, шии, опера театрлары бар. Улуг турисчи аалчылар бажыңы база бар. Хоорайның ортузун куду алзы Крам деп хем агып чыдар. Ыракта көөрге, мөгенниг теве ышкаш, Хайыракан даа хоорай-биле барык тудуш, аалчылар бажыңының чанында. Хоорайның иштинде дүк, алгы-кеш, кидис болбаазырадыр фабрикалар бар. Ынчалза-даа ол черде ыяш чок болганындан саман бажыңнар кайы хөй. Чону кончуг хүндүлээчел, эзирик кижи шуут көзүлбес. Чадаг-тергелерни кудумчу бүрүзүнде чыскаай салып каан тургулаар, оор база чок. Оон ыңай бир солун чүве — кудумчу бүрүзүнде, ажык черлерде бильярдты эртей, кежээ, дүъште ойнаан тургулаар. Садыгларында барааны элбек. Кыдаттың бир юань акшазы бистиң 120 рубль болур. Бир доллар—7 юань. Элчигеннерин тергелеп алган ажылдап чоруп тургулаар. Ол черде бичии трактор бар, ол сиген кезер бистиг, андазынныг, тергелиг. Ону база колдуунда-ла ажылга ажыглап турары илдең чорду. Аът, теве, буга база ажыглалда.

Бис Чазактың аалчылар бажыңынга доктаадывыс. Удуур өрээлде— телевизор, радиолуг магнитофон, телефондан аңгыда, аар өртектиг дериг-херекселдерни салган. Стол кырында 7-8 шил пиволарны, суксуннарны салып каан. Термоста изиг суг белен, шайны салгаш ижип ап болур. Чүгле дус, чигир чок. Тускай столоваяга чемнендивис. Чем база янзы-бүрү. Бир тавак хосталырга, өске тавак келир. Кончуг семис хой ужазының кырынга хой бажын салып каан болур. Араганы база куткаш, салып каар. Арстан дарга дашканы өрү көдүргеш, сөс алды:

— Эргим хүндүлүг аалчылар, Тыва Республиканың Чазааның төлээлери! Силерниң бистиң Синьцзян-Уйгур Автономнуг районга аалдап келгениңер улуг төөгүлүг болуушкун-дур. Мооң мурнунда кажан-даа харылзашпайн турган болгай бис. Биске чугула херек, алдын-биле дөмей барааны эккелдиңер. Аңаа өөрүп тур мен. Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Геннадий Иргит, Чөөн-Хемчик район чагыргазының даргазы Макар Донгак база «Фармация» каттыжыышкынының начальниги Мария Эренчинова, чогаалчы, журналист Сарыг-оол Куулар, тыва төлээлерниң удуртукчузу Игорь Бадра оларның келген херээ бүдүңгүр, чоруу чогуңгур болзун дээш бо дашканы көдүрүп тур мен. Ажыл-ишчи, найыралчы харылзаа дээш ам-даа ажылдаар ужурлуг бис—дээш, дашказын көдүрдү.

Журналистиң орук демдеглелдери

АЛТАЙГА БОДАРАЛ

Элээн болганда хойнуң бажын кескеш, кижилерге үлей берип тура, Игорь Бадра харыы сөзүн мынчаар эгеледи:

— Хүндүлүг дээргилер Арстан, Унирхан болгаш өскелер-даа. Тыва Республиканың төөгүзүнге алдын бижиктер-биле демдеглеттинер баштайгы садыг-саарылгалыг аян-чоруувусту кылып келгенивис бо. Бистиң район чагыргаларының даргалары дүк кылыр, чүң ээрер дериг-херекселдерни караа-биле көрүп тургаш, садып алыр дээш келгеннер. Бисти чылыы-биле уткуп, хүлээп ап, дузалап турарыңар дээш өөрүп четтиргенивистиң илерели кылдыр дашканы көдүрдүм — дээш, хой бажының карактарын, кулактарын даргаларга сунгаш:— Моондаа соңгаар карактажып чоруулуңар дээш, карактарны суңдум, дыңнажып чорууулуңар дээш, кулактарны суңдум — деп баштак чугаа-биле доосту.

Мында кандыг-даа арага-дары ижер чорук чок, ажыл-херекти дугуржуп алырда, черле ынчаар эгелээр чаңчылдыг улус болган. Ооң соонда эртен кандыг-кандыг ажылдарны кылырын дугуржуп алды. Контракт-керээни чарар, документилерни белеткээр. Шынап-ла, бистиң даргалар дыш көрбээн — санап, түңнеп, дугуржуп, заводтарга барып, шырак-ла ажылдаан. Даштыкы чурттарга баарга, ол улустуң дылын билбеске үнү чок кижи-биле дөмей болур чорду. Кандыг-бир чүвени ханы билип алыр бодазыңза, очулдурукчу херек. Олар база ховар. Бир-ле катап мээң бажыңымга Өвүрден Тыва АССР-ниң улус депутады Калга-оол Монгуш келгеш, ынчангы Министрлер Чөвүлелиниң даргаларынга, партия обкомунуң удуртукчуларынга киргеш келгеш: — Хупурай берзин, орус дыл билбеске дүлей-биле дөмей чүве-дир. Орус дылды садып алыр чүве болза, алган кадайымны, ажы-төлүмнү-даа бериксээм келир-дир — деп баштактанып органында шын барын бо чорааш билдим. Ынчангаш өөреникчи бүрүзү кандыг-бир даштыкы дылды ханы өөренип алганы дээре, ол ажыктыг.

Эртенинде чеди шак четпээнде-ле туруп келгеш, мурнумда көзенекти бакыладым. Бичии теректиг арыгжыгаш ишти шупту кижи. Оларның чамдыктары Хайыракан даанче маңнап үнүп-даа турар. Өскелери күш-культура шимчээшкиннери кылган турлар. Сонуургааш дашкаар үнүп келиримге, бүдүн хоорай сула шимчээшкиннер кылган турду. Хүннүң-не, эртенниң-не сула шимчээшкин кылып чаңчыгып калган улус болган. Хостуг үени ажыглааш, Игорь Бадра-биле Алтайда чурттап турар тыва башкының бажыңынче хаптывыс. Шуптузу-ла дөмей бичежек саман бажыңнар аразындан тып алдывыс. Игорь Бадра моон мурнунда бир кирген болгаш, часпаан болду. Дыдыраш баштыг, улуг карактыг оолдуң ады Болат Бөөкеш — тыва кижи болду. Алтай хоорайга башкы техникумун дооскан. Школада казах, моол дыл башкылап турар. Кожазы өгнүң ээзи Эзилхан, херээжен ээзи Суузун база тыва кижи. Болаттың кадайының акызы Камза Шоок база тыва, ынчалза-даа тыва дылын барык уткан. «Уругларыңар каш кижил?» деп башкы Болаттан айтырарымга: «Уруглар албадывыс» деп харыылаар болду. Чугаалажыр деп сөстү кыдат тывалары «хоочулажыр» дээр. Ол черниң өөреникчилери 7-8-9 айларда дыштаныр, а кыжын 1-2 айларда дыштаныр. Оон чугаазы-биле алырга, ол-бо районнарда тывалар хөй болуп турар. Тыва башкының бажыңындан шайлап алгаш, ооң чугаазын үн бижидер апаратка бижидип алгаш, байырлашкаш, чоруптувус. Кел чыда садыгларга база кире дүштүвүс. Кыдат торгузу бир метрни 25 юаньга бээр, бис өртээ аар-дыр, 20-ге дээривиске чөпшээрежиптер чорду. Садыгжылары барааннарын өртээн өрү-куду өскедип-бадырып тургаш садар улус болду.

Хоорайның адаанда дүк болбаазырадыр заводту тыва бөлүк барып көрдүвүс. Дүктү арыглаар, чуур, кургадыр, дыдар цехтерни, агрегаттарны сонуургадывыс. Дүктү чуур, арыглаар, кургадыр агрегаттың узуну безин 107 метр. Хүнде 9 тонна дүктү бүдүрүп турар. Дүктү хөвең ышкаш дыдып кааның, теве дүгүнден кылган чоорганы кылып кааның көөрге, солун-даа. Чүң ээрер цехти база эргидивис. Чүңвү хендир кылдыр болбаазыраткаш, янзы-бүрү идик-хеп аймаан бүдүрүп турар. Нарын саазын кылыр, кештеи алгы курткалар кылыр цехтиң ажылы база нарын. Ол-ла бүгү цехтерде 40 кижи ажылдап турар.

КУР-нуң СУАР-да бүгү фабрикаларның чиңгине директору Шау Ши Чон район чагырыкчыларынга фабриканың ниити байдалын, чеже хирени бүдүрүп турарын тайылбырлап берди. Фабриканың кызыл-булуңунга специалистер-биле ужуражылга база болган. Комсомол комитединиң секретары аныяк уругну биске таныштырды. Бистиң даргаларывыс кидис кылыр, чүң ээрер фабрикаларның дериг-херекселдерин керээ ёзугаар садып алыр болганда, оларның сонуургалы улуг болган. Олар контракт-керээ документилерин долдуруп, аңгы-аңгы саазыннарга ат салып, таңма базып, шүүдеп-ле турдулар. Оон үнгеш, эм кылып турар фабрикага база четтивис. Оларның-биле чугааны Мария Эренчинова кылган. Кайы-даа черге баарывыска, ыяап-ла шайын кудар, чемин салыр улус чорду. Ажыл-херекчи чугаа ол аразында болур.

Чазактың хуралдаар залынга удуртукчулар аразынга ужуражылганың ажык чугаазы ол хүн болган. КУР-нуң СУАР-да партия райкомунуң бирги секретары Иеви Чан ужуражылгага киржип, делгереңгей чүве чугаалаан. Ол Тыва Республика биле Кыдат Улус Республиканың аразынга бодарап эгелээн ажыл-херекчи, найыралчы, садыг-саарылгалыг харылзааны деткип турарын демдеглээш, чазактың өмүнээзинден, бүгү бүдүрүлге черлериниң мурнундан чедиишкиннерни бистиң удуртукчуларывыска күзээн. Кыдаттың Коммунистиг партиязының XIV съездизи эрткен чылын болуп эрткен. Кыдат улустуң политиктиг реформаларынга улуг деткимчени партияның көргүзүп турарын ол айыткан. Оон аңгыда кыдат улус биле Тыва чүгле экономика талазы-биле эвес, харын культура талазы-биле быжыг харылзааны тударын күзээн. Кызыгаар айтырыгларын, ылаңгыя орукту кылырының чугулазын онзалап демдеглээн.

Тыва Республиканың район чагырыкчылары Геннадий Иргит болгаш Макар Донгак бүгү талалыг деткимчени, дузаны, ылаңгыя дүк болбаазырадыр фабриканы көргүскени база чылыг хүлээп алыышкын дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Ол ышкаш районнар аразынга садыг-саарылганың кады ажылдажылгазын база тургузар деп кыдат таланың саналын деткип турарын илереткеннер. Бистиң район чагыргаларының даргалары Көк-Дугай район-биле харылзажып, аразынга керээ чарарын дугурушкан. Ол даргаларның ам-даа кылыр ажылы бар болганындан Арстан дарга, тыва төлээлерниң удуртукчузу Игорь Иргит база мен Көк-Дугай районче аъттанып чорууp апарган бис. Дүштеки чем үезинде Моолдуң Баян-Өлгүй аймааның бөлүк төлээлери база катчып, «төгерик стол» артынга чугаа ажыл-херекчи байдалга болуп эрткен. Столдуң ортузунда төгериин долгаптарга, сээң чиксээн чемиң мурнуңга келир. Кыдат чемниң амданныын чугаалап-даа канчаар. Даргалар дашка көдүрүп, ажыл-херекчи чугааны уламчылаан. Аалдың ээзи даргалар столдан турбаан шаанда, кым-даа чоруп болбас, чурум ындыг. Каяа-даа бисти орус тывалары деп чугаалаар улус болду.

ЧУРУКТА: Кыдаттың Көк-Дугай хоорайда кудумчу базаары.

(Уланчылыг).
Сарыг-оол **КУУЛАР.**

ШУЙНУҢ КОМАНДАЗЫ ШЫЛГАРААН

Тыва эки турачы Сайын-оол оглу Алексей (Хертек) Адыгбайга тураскааткан эр улустуң хол бөмбүүнүң маргылдаазын Бай-Тайга районнуң спорт комитеди Тээли суурнуң залынга эрттирген.

Бо маргылдааны республика чергелиг болдурар сорулга-биле чалалга бижиктерни баш бурунгаар-ла өске районнарның спорт комитеттеринче чорудуп, дыңнаткан турган. Ынчалза-даа чүгле чаңгыс кожавыс — Ак-Довурак хоорайның командазы келген. Оон өске черлерден командалар келбээни хомуданчыг. Маргылдаага Тээли суурдан, Бай-Талдан 2-2 командалар, Шуйнуң база Ак-Довурак хоорайның— шупту 6 команда киришкен.

Ийи хүн иштинде үргүлчүлээн чидиг спортчу демиселдиң сөөлгү түңнел оюнунга Шуй биле Ак-Довурактың «Даг-дүгү» командалары бирги, ийиги чер дээш бедик көдүрлүүшкүннүг ойнап, кайызы-даа тиилелгеже чүткүлдүүн, көрүштүг, чараш оюнну көрүкчүлерге сонуургаттылар. Ниити түңнел 2:1 сан-биле дооступ, Шуй суурнуң бир демниг, найыралдыг командазы (капитаны Юрий Дамбый) эр-хейлер болуп, бирги черни бузурелдиг-биле чаалап алгаш, шаңнал 13 муң акшаны ап үнгеннер. Ийиги черни Ак-Довурак хоорайның «Даг-дүгү» командазы (капитаны Василий Монгуш) 8 муң, үшкү шаңналга төлептиг болган Тээли суурнуң бир дугаар командазы (капитаны Амур Семиспей) 6 муң акша шаңналдарын алганнар.

Тээли суурда элээди болгаш бичии уругларның спорт школазының директору Мерген Торуш маргылдааны бедик, организастыг деңнелге удуртуп-башкарып эрттирген. Тиилекчилерге шаңналдарны Бай-Тайга кожууннуң спорт комитединиң даргазы Тараачы Хомушку байырлыг байдалга тывыскан.

Седип-оол **ИРГИТ.**
Тээли суур.

Мөрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ававыс **Чыый Бүрзекеевна САТТЫҢ** май 20-де төрүттүнген хүнүн таварыштыр бистер, уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери ынак ававыска байыр чедирип тур бис.

Ачавыс бичиивисте-ле чок болганының соонда ававыс 7 бичии чаш ажы-төлү-биле арткан. Бо хүннерге чедир бистерни чааскаан азырап өстүрүп каан, амгы хүннерде хүндүлүг дыштаныылгада. Бистер өзүп, бо хүннерде шуптувус эртем-билиг чедип алган, өг-бүле, ажы-төлдүг эки, менди амыдырап-чурттап, ажылдап чор бис.

Ававыска кадыг дег кадыкшылды, узун назынны күзедивис! Бурган өршээ!

База бистиң улуг оглувус Хертек Юлиан Юрьевичиниң май 22-де төрүттүнген хүнү.

Оглувуска аас-кежикти, кадыг дег кадыкшылды төлептиг мөзү-шынарлыг болуруң күзедивис!

Уруглары: Мария, Клара, Клава, Калина.
Оолдары: Андрей, Алитет, Аполлон.
Күдээлери: Юра, Володя, Вася.
Кенээттери: Аля, Ира, Ажыкмаа база 13 уругларының уругларындан.

* * *

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс **Салчак-оол Тукаевич ОНДАР** бо чылдың майда 55 харлаар. Ол бүгү назынында ажылынга бердинген болгаш хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Кижилерге ол эвилең болгаш кезээде оларга дузалаарын күзээр чаагай чаңчылдыг. Кырган-ачавыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа изиг байырны чедирип, кадыг дег кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзеп тур бис.

Оон өөнүң херээжен ээзи —Парыңмаа, уруглары: Люда, Салбак, күдээлери: Артур, Шолбан, уругларының ажы-төлү Айлаана, Алена, Чойгана, Саглайка, Сайлана, кырган-авазы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң улусчу болгаш чаңчылчаан медицинаның эртем-практиктиг төвүнде элээдилерниң психолог эмчизиниң кабинеди ажыттынган. Аңаа понедельникте, средада, пятницада 9.00 шактан 12.00 шакка чедир, вторникте, четвергте 13.00 шактан 16.00 шакка чедир кээп, сүмелерни ап болур силер. База ол ышкаш ай санында 22-ниң хүнүнде телефонга сексопатолог эмчи ажылдаар. Кээр адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 37 (ЭПТ-ниң чаа бажыңы). телефону 3-63-57.

* *

Республика найысылалынга хамаатыларның эт-хөреңгизин оорлаар, оларның амы-тынынче халдаашкын кылыр кембуруулуг үүлгедиглерге удур хемчеглерни Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу болгаш Кызыл хоорайның иштики херектер килдизи ап чорудуп турар. Ындыг болза-даа хоралыг ол кем-херек үүлгедиишкиннери амга чедир соксавайн турар. Чижээ, чүгле бо чылдың дөрт айларында безин 1406 кем-херек үүлгедиишкиннери, оон иштинде өлүрүкчү 28 үүлгедиглер, 45 дерзии хулиганзыг үүлгедиглер, хамаатыларның эт-хөреңгизин оорлаан 621, автомашиналар оорлаан 31 үүлгедиишкиннер болган.

Кызыл хоорайның ажылчы чону, чурттакчы бүрүзү милиция ажылдакчыларынга деткимчени көргүзүп, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге идепкейлиг киржир болза, республика найысылалынга үлегерлиг корум-чурумну тургузуп шыдаар аргалар бар. Милицияның участок төлээлериниң, назы четпээннер-биле ажылдаар инспекцияның ажылында бар четпестерни чугаалаарын, санал-оналдарын киирерин күзээр хамаатылар даразында айыткан адрестерге —милицияга дузалаар пунктуларга доктааткан хүннеринде, шагында келирин дилеп турар.

№ 1 пункт—Найырал кудумчузу, бажың № 15, кабинет 61, май 21-де 10-20 шактар аразында, май 22-де—8-тен 12 шакка чедир;

№ 2 пункт—Красноармейская кудумчузу, 168-63, май 27-де 10 шактан 20 шакка чедир, май 28-те —8 шактан 12 шакка чедир;

№ 3 пункт—Лопсанчап кудумчузу, 13-1, июнь 4-те 10-20 шактар аразында, июнь 5-те—8-12 шактарда;

№ 4 пункт — Набережная кудумчузу, бажың № 80, июнь 11-де 10-20, июнь 12-де 8-12 шактар аразында;

№ 5 пункт —Московская кудумчузу, 106/1, июнь 18-те 10-20, июнь 19-та —8--12 шактар аразында келир.

Хамаатылар бодунуң саналдарын, сүмелерин, шугумчуледерин, негелделерин, хомудалдарын чагаа-биле дараазында адресче чорударын дилеп турар: Кызыл хоорай, 667000, Ленин кудумчузу, бажың № 18, ИХЯ, профилактиктиг ажыл килдизи.

* * *

Кызылдың № 11 профтехучилищезиниң бүдүрүлге мастерскаязынга токарь ажылчын дарый негеттинип турар.

Күш-ажылдың хоочуну пенсионер
Александр Самбуевич
ШЮГДЮР-ООЛДУҢ

ур үеде аараанының сөөлүнде мөчээни-биле холбаштыр Өвүр районнуң өөредилге килдизи, Хандагайты ортумак школазының коллективи болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлели ханы кажыыдалды ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге илергейлеп тур.

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

«Шын» солунга үнген Салчак Даңзының «Чаңгыс өг-бүле шыдаар бис бе?» деп, хөл-шыдыраага Россия фестивалының дугайында бижээн чүүлүн номчааш, бир талазында, өөрүп-даа, ийи талазында, хомудап, килеңнеп-даа ор мен. Бо фестиваль чидиг демиселге эрткенин билдингирдир. Бурунгу сарыг шажын номналында «Чурттаары — човулаң-дыр» дээн болгай. Шыдыраа дээрге адаан-демисел ышкажыл. Угаангыр демисел чокка кым кижиге дүжүп бээр чүвел. Бир кижиге уттурары, удары алдар ышкажыл. Кижини ударынга оюннуң төнчүзүнге чедир частырыг чок эки көштер херек, а уттурарынга чаңгыс бак көш чедер дижир болгай. Удурланыкчызынга уттуруп алган кижи ажынып-хорадаан херээ чүл, бодунуң багы, кошкаа ышкажыл, бодунуң багын удурланыкчызынга чарбаан херээ чүл?

Шаанда Тывага хөл-шыдырааны чүгле байлар, шыдалдыг кижилер ойнап чораан-нар. Хүлерден, холадан кудуп каан шыдырааны Кыдаттан, Моолдан бодалар-биле садып ап турган. Бо бурунгу оюн Тывага XVII чүс чылда кирип келгенин төөгү бадыткап турар.

Амгы үеде хөл-шыдыраа Тывада элээн нептереңгей оюн апарган. Хөл-шыдырааны кыш-даа, чай-даа, дүн-хүндаа дивес ойнаар, кончуг эптиг угаан оюну. Хөл-шыдырааның ойнакчызы болур дизе, шыдырааның теориязын ыяк өөренир, практика база херек, угаан-бодал, туттунуп билири, психология онза чугула. Бо-ла үстүнде айыткан чүүлдүң бирээзи четпеске уттурар чоруу ол-дур.

Тывада мээң хүндүлээрим болгаш сонуургап адаксаар шыдыраачыларым хөй. Тываның 10 ажыг дакпыр чемпиону чораан Н. П. Шишигинни, хоочун шыдыраачылар Монгуш Кенин-Лопсанны, Матпа Хомушкуну, а аныяк шыдыраачылар Мерген Анай-оолду, Орлан Доңгакты, Марта Доңгакты хүндүлээр болгаш мактаксаар мен. Олар ойнап орар удурланыкчызын хүндүлээр, сагылга-чурумнуг, арага-дары ишпестер. Шыдыраачы кижиде угаан-медерел культуразы бедик боордан аңгыда, боттары чон аразынга, шыдыраачы өөрүнүң ортузунга кылыктанмас, хорадавас, туттунуп билир.

Бодун ап билбес, чурум-сагылга чок, эш-өөрүн хүндүлевес, уттурупкаш, ажыг-шүжүглүг улус дег, арагалап-дарылап, чалчып маңнажыр кижилер бисте хөй; ындыгларга Мөңгүн-оол Тюлюшту, Сергей Севээнни, хорадаачал, кылыктаныычал Улуг-Хемден М. Дуюгбанны кириксээр ник мен.

Сактып ор мен. 1978 чыл үезинде республика маргылдаазынга Мөңгүн-оол Тюлюш чаңгыс чер-чурттуу, калган Бегзи Өнер-оолга уттурупкаш, ол дүне Бегзини чүү-даа чок кылдыр эттеди, оон кедерезе уттурупкаш, дораан-на арагалап чоруй баар, оюнну уламчылавас, кааптар турду. Уттурар деп баргаш, «уттур» деп дилеп оруп бээр чүвези база бар. Аңыяк, талантылыг шыдыраачы Сергей Севээнни мен база каш удаа, «Мен кончуг мен»— деп хурал-суглаага алгырып-кышкырып турганын сактыр-дыр мен. Шак мындыг чурум-сагылга чок, эш-өөрүн хүндүлевес шыдыраачыларны кым-даа хүндүлевес, олар шыдыраачы-даа боор шыдавас. Сергей Севээн-даа болза, бичии аныяк кижи канчап ындыг боор чүвел, чаңынга турган Тываның алдар-аттыг ховар кижилерин канчап хүндүлевес чүвел. Төөгү эртемнериниң кандидады, культураның алдарлыг ажылдакчызы, шыдыраачы, алдарлыг чогаалчы, Монгуш Кенин-Лопсанны, Тываның каш дакпыр чемпиону, тренер Николай Шишигинни, Чазак төлээзи Мерген Анай-оолду, культура министри чораан Матпа Хомушкуну, аныяк кыс шыдыраачы бодунуң үе-чергези, республиканың 7 дакпыр чемпиону Донгак Мартаны канчап арта халып, дорамчылап турганы ол ирги? Сергей, бодуң эки-ле боданып көр, оода чадаарда республикага чаңгыс катап чемпионнапкан эвес сен, бодан!

Ам республика чемпиону Марта Доңгакка тураскааткан аът, ирт, серге өске-даа шаңналдыг улуг маргылдаа Өвүрге болур, маңаа келгеш база ынчап туруп бээр эвес ирги сен бе?

Улустуң алдарлыг чогаалчызы К. К. Кудажы бир катап маңаа ужуражыышкынга чедип келгеш, дус бүдүрүлгезинге баргаш, Дус-Дагның бедик даанче көрүп алгаш:

— Бо мөгелер, чогаалчылар, шыдыраачылар, эртемденнер, сыгытчылар, алдарлыг малчыннарга кончуг улуг салдарлыг чүве бо чурттуң кызыл дузунда, родоннут аржаанында — дээпии утпас-тыр мен. Өвүрде шыырак шыдыраачыларны Тыва билир, калган Чапаев Чамзырайны, республика чемпиону чораан Кызыл-оол Ооржакты, херээжен улус аразынга республиканың 7 дакпыр чемпиону Марта Доңгакты таныбас кижилер ховар боор, мен республиканың шыырак шыдыраачызы болуп, Тываның адын камгалап, соңгаар хоорайларга-даа, Моолга-даа ойнап чордум. Республиканың шыдыраа федерациязының көдүрүп үндүрген айтырыын деткип, Өвүрге, Марта Донгакка тураскаадып республика чергелиг хөл-шыдыраа маргылдаазы эрттирерингe чөпшээрежип, ол маргылдааның (спонсорлары) деткикчилери боттарывыс болур бис деп баш удур айыткап тур бис. Маргылдаага киржир күзелдиглерни чалап, ооң шаңналынга аът, ирт, серге болгаш «Чараш оюн», «Тиилелгеже чүткүл» дээн уткалыг шаңналдарны баш удур аазап тур бис.

Бо маргылдаа дугурушкаңывыс ёзугаар 1993 чылдың июнь айда Хандагайты суурга болур. Чазак-чагырга чери-биле дугурушкан. Тываның шыырак дээн эр, кыс шыдыраачыларын чалап тур бис.

Мадон **МОНГУШ.**

ЧААГАЙ БЕЛЕКТЕР

Номчукчу кижиге чаа ном чаагай белек болгай. Тываның ном үндүрер чери чеже-даа берге бол, тывынгыр ажылдап, номчукчуларга чаа номнарны сөңнээн. Чижээ, бурят чогаалчы Цыден-Жап Жимбиевтиң «Оттуг чылан» деп романы, чогаалчы Монгуш Өлчей-оолдуң «Танышпазым чээннерим» деп бөлүк чечен чогаалдарының ному.

Ол ышкаш бир моол чогаалчының «Даш, шил көрүнчүк» деп ному чырыкче үнген. Чаа номнар парлап үндүрер дээш кызымаккай ажылдаан ном үндүрер черниң ажылчыннарынга номчукчу бүрүзү четтирдим дээр.

Л. О. КОМБУ

Ак-Туруг суур.

КИНО

МАЙ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Соңгу--ада» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, **Видеозал: «Мугулай хоойлу»** (Индия, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Бачыттыг оол» 9.00, **«Согуушкунга согуушкун-биле»** 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Аңгылаашкынныг дыштаныылга» 13.00, 15.00 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтери болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакцияның коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кадаа ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг № 91.